

MAGYARÖRMÉNY TUDÁSTÁR

Jelen dokumentumot a Magyarörmény Tudástár ingyenes digitális könyvtárból töltötték le. A pontos felhasználási jogokat kérjük nézze meg a honlapon!

www.MagyarormenyTudastar.hu

NAGY KORNÉL

Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról

(Az 1693. évi *Fidelis relatio*)

A 17–18. század fordulója Erdély történetének egyik legizgalmasabb korszaka volt.¹ Az erdélyi fejedelemség ebben az időszakban (1690–1711), mintegy százötven év különállás után, tagozódott be a Habsburg Monarchiába. Ezzel együtt nagy lendületet vett Erdélyben a rekatolizáció is: az 1680-as évek végén bevonuló császári csapatokkal együtt jelentek meg a jezsuita rend képviselői, akik térítésekkel és iskolaalapításokkal akartak minél több hívet megnyerni a katolicizmusnak. A jezsuiták ezen túlmenően kapcsolatba léptek az erdélyi román ortodox egyház vezetőivel, és tárgyalásokba bocsátkoztak a Rómával történő egyesülésről. Ezek az egyezkedések az 1697–1701 között megszülető erdélyi román unióban öltöttek testet.

Az erdélyi változások kihatottak magára az egyháztörténetírás fejlődésére, amelyben a jezsuita rend képviselői oroszánrészt vállaltak. A jezsuita páterek külhoni mintákat követve kezdték el az erdélyi (és természetesen a magyarországi) történeti források szisztematikus összegyűjtését, valamint a nagyobb egyháztörténeti munkák összeállítását. Ezeket a nagy horderejű vállalkozásokat részben a hazai történetírás fellendítésének szándéka, részben egyházpolitikai (rekatolizációs) megfontolások és célkitűzések is motiválták.²

E komoly forrásgyűjtő munka kezdeményezői Hevenesi Gábor (1654–1715) és Szentiványi Márton jezsuiták voltak. Hevenesi és munkatársai 1694–1715 között tetemes mennyiségű és felbecsülhetetlen értékű, erdélyi és magyarországi levéltárakban, könyvtárakban őrzött dokumentumot másoltak le. Ezek többsége kéziratos formában maradt ránk, és a budapesti Egyetemi Könyvtár kézirategyűjteményének legértékesebb részét képezi.

Az erdélyi örmények egyháztörténetét tulajdonképpen ebben a történeti összefüggésben kell elhelyeznünk. A honi levéltárakban és könyvtárakban cse-

1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Fodor Pálnak, Soós Istvánnak, Molnár Antalnak, Hege-dűs Andrásnak, Horváth Richárdnak, Fejérdy Andrásnak és Tóth Gergelynek, akik segítségükkel és hasznos tanácsaikkal segítették e cikk megjelenését. Továbbá őszinte hálával tartozom az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár munkatársainak, akik odaadó segítségükkel lehetővé tették a zökkenőmentes kutatásokat.

2 *Molnár Antal*: Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. II. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és identitás 2.) 18–19.

kély számú iratanyag lehető fel az erdélyi örmények egyháztörténetéről. Kivételt képez az előbb említett könyvtár Hevenesi Gyűjteményéből (*Collectio Hevenesiana*) a közelmúltban előkerült 1693. évi *Fidelis relatio* című dokumentum. A nevezett forrás felfedezésének jelentősége abban rejlik, hogy a tudomány jelenlegi állása szerint ez a legkorábbi honi gyűjteményekben őrzött kézirat az erdélyi örmények egyháztörténetéről és uniójáról. A *Fidelis relatio* hat nagyobb egységre tagolódik, és az erdélyi örmények történetét meséli el felekezeti szempontból a betelepüléstől az ebesfalvi örmény kolónia 1692. évi alapításáig.

Az irat keltezésének helyét pontosan ismerjük: 1693. október 10-én fejezték be Kolozsváron. A dokumentum szerzője ugyanakkor ismeretlen. Kiletét illetően csak óvatos feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A legkézenfekvőbbnek az tűnik, hogy egy Kolozsvárott tevékenkedő ismeretlen jezsuita páter vagy világi pap írhatta, de az információkat egy örmény unitus egyházi embertől kaphatta. Annak lehetőségét sem szabad kizárni, hogy a dokumentum mögött az erdélyi örmények unitus püspöke, Oxendio Virziresco (1654–1715) áll. Oxendio szerepe a dokumentum születésével kapcsolatban azért is feltételezhető, mert a püspök 1693-ban többször is megfordult Kolozsvárott, és meglátogatta az ott tevékenkedő jezsuitákat, továbbá örmény ügyekben tárgyalt az erdélyi hatóságokkal.

A *Fidelis relatio* keletkezésével kapcsolatban nagy segítségünkre lehet az Erdélyben tevékenkedő cseh-morva jezsuita történetíró, Rudolf Bzensky (1651–1715) történetírói munkássága is. A jezsuita páter 1693 óta tartózkodott Erdélyben, és Hevenesi számára (valószínűleg felkérésére) 1694-ben – tehát a *Fidelis relatio* keletkezése után egy évvel – állította össze a korabeli Erdély nemzetiségi és felekezeti viszonyait bemutató *Origines propagationis variae fidei in Transylvania* című művét. Ebben Bzensky néhány lapnyi fejezetet szentelt az erdélyi örmények konfesszionális helyzetének.³ Az egy évvel korábban született *Fidelis relatio* című dokumentumhoz hasonlóan Bzensky meglehetősen pontos és az örmény egyháztörténetet illetően hitelt érdemlő információkat közöl. A szöveg elemzése alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy Bzensky az örmények ügyében is jól tájékozott volt, és róluk szóló értesüléseit csakis egy unitus örmény egyházi embertől szerezhetette. Nem fér kétség hozzá – miként azt a legutóbbi kutatások egyértelműen tisztázták –, hogy a kapott információk kizárólag Oxendiótól származtak.⁴ Ugyanakkor annak a lehetőségét sem szabad kizárni, hogy Bzensky művének az erdélyi örményekre vonatkozó fejezetéhez részben felhasználhatta

3 Bzensky az örményekről szóló alfejezetnek latinul a *De adventu armenorum et conversione ad fidem catholicam* címet adta. A cseh-morva jezsuita történetíró erdélyi örményekről szóló fejezete az alábbiakban található: Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár, Budapest (= ELTE EKK), *Collectio Hevenesiana* (= Coll. Hev), Cod. 15. Pag. 250.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül).

4 Bzensky történetírói munkásságáról ld. *Erdélyi Károly*: Bzensky Rudolf, 1631–1715. Erdélyi Múzeum 12(1902) 183–190.; *Antal Molnár*: Rudolf Bzensky SJ (1651–1715) ein tschechischer Missionar und Geschichteschreiber in Siebenbürgen. In: *Lesestoffe und kulturelles Niveau des niederen Klerus*. Hg. István Monok. Szeged, 2001. 67–78. Bzenskyről szóló szakirodalmat ld. *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 19–20., 26.

a *Fidelis relatió*ban leírt információkat, mert a két dokumentum között rengeteg hasonlóság mutatkozik, különösen az örmények betelepülésével és uniójával kapcsolatban. A leglényegesebb különbség pedig abban áll, hogy míg Bzensky leírását Oxendio címzetes püspöki kinevezésével, addig a *Fidelis relatio* az ebesfalvi örmény közösség alapításával zárja mondanivalóját.

Az erdélyi örmények eredete egészen a 11. századig nyúlik vissza, amikor is az anyaország elveszítette politikai önállóságát, és örmények ezrei hagyták el szülőházjukat. A következő évszázadok szeldzsuk-török, grúz és mongol inváziói meggyorsították az örmény őslakosság tömeges elvándorlását. A menekültek jelentős része a Krím-félszigeten, illetve az orosz fejedelemségekben lelt új otthonra. Az elvándorlási hullámot továbbá erősítette, hogy a kilikiai örmény királyság 1375-ben a Mameluk Birodalom szerves része lett. Az itteni lakosság tekintélyes hányada Lengyelországba, illetve Moldvába menekült, ezzel is növelve a már ott élő örmény közösséget. Ez a folyamat az anyaországban sem állt meg, mivel a 14. század végén Timur Lenk seregei pusztították az örménységet. A krími örmény közösség életében döntő változást hozott, hogy 1475-ben az oszmán-törökök elfoglalták Kaffa városát, és ezzel a Krími Kánság az Oszmán Birodalom csatlós állama lett. Az ottani örmények részint Lengyelországba, részint Moldvába menekültek. Így a moldvai fejedelmek alattvalóivá váltak, és hosszú korszakon keresztül viszonylagos békében éltek. Moldvában az örmények elsősorban Iași, Suceava, Roman, Focșani és Botoșani városokban telepedtek meg, és alapítottak ott egyházközségeket. Vezetőjük a Suceavában székelő örmény apostoli püspök volt, akit az örmény egyházfő, a katolikosz nevezett ki, de egyházi joghatóság szempontjából az 1365-ben alapított lembergi örmény érsekség alá tartozott.⁵

Az Erdélybe betelepült örménység két részre osztható: az első nagyobb csoport Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i⁶ püspökkel 1668-ban érkezett Moldvából a sorozatos pogromok elől. Az örmények elleni pogromokat a moldvai fejedelem adópolitikája miatt kitört zendülésben való részvételük miatt követték el. A másik nagyobb csoport az 1672. évi oszmán–lengyel háború miatt Podóliából és Kameniec-Podolsk városából vándorolt be.⁷

5 *Christophorus Lukácsy*: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoria e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Viennae, 1859. 12., 63–65.; *Igor Nistor*: *Handel und Wandel in der Moldau. Bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Czernowitz, 1912. 55–57.

6 Az örmény nevek és szövegek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtem, amelyet a Nemzetközi Armenisztikai Társaság, az Association Internationale des Études Arméniennes (= AIEA) határozott meg.

7 *C. Lukácsy*: i. m. 14–15.; *Suren K'olanĵian*: *Les Arméniens en Transylvanie en Xe–XVIIIe siècle*. *Revue des études arméniennes* 4(1967) 360. Nem kizárt, hogy az 1672-ben kitört lengyel–oszmán háború miatt Moldva felvonulási területté vált. Az örmények a csatározásokkal együtt járó fosztogatások és járványok miatt hagyták el Moldvát és Podóliát. Betelepülésük gazdasági oka pedig az lehetett, hogy a háború miatt a levantei kereskedelmi út meghatározott időre Erdélybe tevődött át. Erről ld. *Tarisznyás Márton*: *Gyergyó történeti néprajza*. Bukarest, 1982. 215.; *Pál Judit*: *Örmények Erdélyben a 18–19. században*. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében*. Szerk. Óze Sándor–Kovács Bálint. Piliscsaba, 2006. 28.

Az örmények Lengyelországba is emigrálhattak volna, de a menekülés célpontjául mégis Erdélyt választották. Egyrészt azért, mert sokan közülük már korábban is jól ismerték az ottani körülményeket, másrészt pedig tisztában voltak az ország rész jóval toleránsabb vallási viszonyaival. Lengyelország azért sem vonzotta őket, mert ismert volt előttük a Nikol Torosowicz (1627–1681) lembergi örmény érsek által megkötött unió és az azzal együtt járó erőszakos rekatolizáció.

I. Apafi Mihály (1661–1690) fejedelem támogatta az örmények betelepülését. A fejedelem úgy vélte: a kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örménység elősegítheti az akkor már szűk mozgástérrel rendelkező fejedelemség gazdasági életének fellendítését. Sőt a fejedelem az örményeket igyekezett kihasználni az erdélyi szászokkal és görögökkel szemben. A betelepülő örmények Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Kantán, Fogarason, Görgényszentimrén, Ditrón, Bátoson, Marosfelfalun, Remetén, Gyergyószentmiklóson, Petelén, Marosvásárhelyen, Nagyszebenben, Brassóban, Gyulafehérváron és Besztercén telepedtek meg.⁸

Apafi 1661 óta meglehetősen szűk politikai mozgástérrel rendelkezett, és a gyengülő oszmán befolyás alatt lévő Erdély sorsa már a nagyhatalmak kezében volt. Köztudott, hogy Erdélyt nemcsak politikailag, hanem gazdaságilag is nagyon megviselték az 1660-as évek hadjáratai. A fejedelem szerette volna elejét venni az örmények 1670-es évek végén történő kitelepülésének, mivel a pogromok elültével rengeteg család tért vissza Moldvába.⁹ Ezért Apafi 1680. október 25-én az erdélyi örményeknek szabad kereskedési és szabad letelepedési jogot biztosított, remélve, hogy az örmények szorgalmukkal és rátermettségükkel képesek fellendíteni az erdélyi gazdaságot. Továbbá rendelkezett arról is, hogy az örmények évenként egy összegben fizessék be az adót. Apafi az örmények egy-

8 ELTE EKK Coll. Hev. Vol. 21. Pag. 81.; ELTE EKK Res Transylvaniae (= G.), Vol. 522. Fol. 137r. Fol. 173r. Ld. erről: *Minas Bžškeanc'*: Čanap'arhodut'iwn i Lehastan [Lengyelországi utazások]. Venetik, 1830. 193–209.; *C. Lukácsy*: i. m. 17–18.; *Ašot Abrahamyan*: Hamarot urvagic hay gal't'avayreri patmut'yan [Az örmény kolóniák vázlatos története]. 2. Erewan, 1964. 142–145.; *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 27. A mechtarista történész, Grigor Govrikan (Kovrig Gergely) ehhez még hozzátette, hogy a betelepült örmények nagyobb része Gyergyószentmiklósról és Csíkszépvízre települt, míg a kisebbik rész a papsággal – így vezetőjükkel Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspökkel –, valamint a módosabb kereskedőkkel egyetemben Besztercén, a város északi részén lelt új otthonra. „Pars maxima in sede Gyergygo, pago Szepviz dicto constitit, pars nobilitatis, praerogativa praecellens non ab Episcopo seiuncta cum clero, officialibus et laicis, Bistricii gratiosa in Transylvaniae finibus ad septemorientem sita urbicula consederunt.”: *Grigor Govrikan*: Etzabēt'opol. Dransilwanoy Hayoc' metropolisē [Erzsébetváros: Az erdélyi örmények metropoliszja]. Vienna, 1896. 8., 10–12. Ld. erről: *Gregorio Petrowicz*: La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Roma, 1988. 81.

9 Matenadaran, Örmény Nemzeti Levéltár Kéziratgyűjteménye, Manuscripta, Erewan (= MA MS), N° 9800.; C'uc'ak hayerēn jeřagrac Matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna [A bécsi mechtarista kongregáció levéltárában őrzött örmény nyelvű kéziratok katalógusa]. Ed. Hagop Dašan. Vienna, 1895. 116. „Maximis incommodis patentissime, hac tamen spe hinc usque vixit, fore ut tandem aliquando, chara pace subsequente iterum ad propria in Moldaviam remigrare valeat.”: *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Bp. 1915. 13.

házi ügyeibe viszont nem avatkozott bele, ami azt jelenthette, hogy az örmények szabadon gyakorolhatták apostoli hitüket.¹⁰

Az apostoli vallású örményeket mellesleg az ortodoxok és a katolikusok gyakorta illették az eretnokség és szakadárság vádjával. Ez utóbbi a múltban gyökerezik, ugyanis az örmény apostoli egyház alapításától kezdve (4. század) mind egyházi joghatósági, mind pedig dogmatikai szempontból a saját útját járta. A 451. évi IV. khalkédóni egyetemes zsinat tanításaihoz való ellentmondásos viszonya a burkolt monofizita eretnokség gyanúját vonta maga után. Ez a vád fennmaradt egészen a kora újkorig, annak ellenére, hogy az örmény apostoli egyház a monofizitizmus vezéralakjait, Eutükhészt szerzetest, Barszauma apátot, I. Dioszkoroszt (444–451) és II. Timotheósz Ailuroszt (457–460, 475–477) alexandriai pátriárkákat, valamint Szevérosz antiókhiai pátriárkát (512–518) még a 6. és 8. századi nemzeti zsinatainak kiátkozta.¹¹

Erdélyben az örményeket az unió lehetősége Oxendio Virziresco 1685-ben történt megjelenéséig elkerülte.¹² Ugyan Szebelébi Bertalan (1631–1708), Erdély római katolikus püspöki helynöke 1680 körül tett néhány szerény kísérletet az általa szakadárnak titulált örmények áttérítésére, próbálkozásai az örmény püspök és a klérus heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak.¹³

Róma a sokvallású Erdélyt a 17. században missziós célterületként tartotta számon. A Szentszék missziókat koordináló intézménye, a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*), közkeletű nevén a Propaganda Kongregáció, a 17. században komoly figyelmet szentelt az erdélyi ka-

10 *G. Govrikan*: i. m. 14–15.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája. 3. Szamosújvár, 1901. 28–31., 97–100.; *A. Abrahamyan*: i. m. 353.; *S. K'olanjan*: i. m. 361.

11 Itt elsősorban az 505., az 555., a 719. évi dwini és 728. évi manazkerti nemzeti zsinatok tanításaira kell gondolni. Ezeket a zsinatokon az örmény apostoli egyház az arianizmus, a nesztorianizmus, a monofizitizmus, a julianizmus, valamint ezen irányzatok vezető teológusainak kiátkozásáról határozott. Ld. erről: *La Narratio de rebus Armeniae*. Ed. Gérrard Garitte. Louvain, 1952. 44–46., 109., 112–113., 133., 138–141., 152–160., 205–220., 226–227.; *Karekin Sarkissian*: *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. New York, 1975. 4–21., 44–45., 194–215.

12 1678-ból fennmaradt egy jelentés, amely arról tudósít, hogy csíki ferences konventben éltek olyan örmény és román származású szerzetesek, akiknek segítségével az erdélyi örmények áttéríthetők. Erről több, konkrét információ azonban nincs. „Quia in dicto conventu Czikiensi sunt quidam patres ex hac provincia immo natione Armeni et Wallachi, qua occasione possemus Armenos, qui plurimi sunt in provincia, ad unionem attrahere.” Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide”, Roma (= APF), Scritture riferite nei Congressi (= SC), Fondo Moldavia. Vol. 1. Fol. 155r.–156r. Idézi még: *Moldvai magyar csángó oklevéltár*. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 2003. 615.

13 Szebelébi Bertalan apostoli vikárius az örmények számára két kisebb templomot (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklóson) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor feltételül akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 248.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–82.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül). Szebelébi térítési kísérletéről ld. továbbá: *Vanyó Tihamér Aladár*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850. Pannonhalma, 1933. 113.

tolikus misszióknak is.¹⁴ A Szentszék ugyanakkor az erdélyi örményekkel a betelepülésüket követő majd két évtizedben alig foglalkozott. A közöttük meginduló missziót valójában Lemberg örmény unitus érseksége kezdeményezte.¹⁵ Az érsekség az igényét azzal támasztotta alá, hogy az Erdélybe menekült moldvai és podóliai örmények eredetileg, azaz a Torosowicz-féle unió előtt is, a leMBERGI örmény érsek egyházi joghatósága alá tartoztak, és ezt a jogot vagy igényt az unió megkötése után (1627) is fenn kívánták tartani.

A Propaganda Fide az érsekségnek ezt a kérését jóváhagyta, és olyannyira támogatta, hogy Oxendio Virziresco személyében egy moldvai születésű, a római Collegium Urbanumban (*Collegio Urbano, Dpratum Urbanean*) tanult, unitus örmény papot delegált Erdélybe az ottani missziós feladatok ellátására.¹⁶ A cél egyértelmű volt: kieszközölni az erdélyi örmények egyesülését Rómával.

Oxendio 1654-ben született a moldvai Botoșani városában. 1676 körül, a Moldvában működő hittérítők hatására tért át a katolikus hitre, majd azt követően az 1664-ben alapított leMBERGI Örmény Kollégiumban (*Collegium Armenum, Collegio Armeno, Dpratum Hayoc'*) kezdte meg teológiai tanulmányait. Még 1676-ban Francesco Martelli (1675–1681) varsói nuncius ajánlására Rómába, a Collegium Urbanumba került, ahol folytatta megkezdett teológiai tanulmányait.¹⁷ 1678-ban pappá szentelték, és még ugyanebben az évben Rómából Lembergbe ment, ahol folytatta tanulmányait, majd ugyanott megszerezte a teológiai doktorátust (*vardapetut'ivn*).¹⁸ Ezt követően visszatért Rómába, ahol a Propaganda Fide alkalmazásában állt. A leMBERGI örmény érsekség kérésére a

14 A szentszéki missziós intézményre a továbbiakban az egyszerűség és közérthetőség kedvéért kizárólag a Propaganda Fide megnevezést használjuk.

15 A leMBERGI örmény unitus érsekséget 1683–1686 között ügyvivő (átmeneti) jelleggel Deodatus Nersesowicz trajanopolisi címzetes püspök vezette koadjutori minőségben. Ő hívta fel 1684-ben a Szentszék figyelmét az erdélyi örmények közötti missziók szükségességére. 1686-ban végül Vardan Hunaneant nevezték ki érseknek, aki Nersesowiczhoz hasonlóan helyeselte és támogatta az erdélyi missziót. Ld. erről Deodatus Nersesowicz püspök levelét: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 380/v.–381r.

16 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r. Fol. 457r. Fol. 462/v. Fol. 465r. Fol. 468r.–469/v. Fol. 487r. Fol. 488r. Fol. 490r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 249.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.; *S. K'olanĵian*: i. m. 362–363.

17 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 33.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; „Entrò nel Collegio ai 19 dicembre 1678 [...] ha studiato precedentemente nel Collegio [Armeno] di Leopoli un anno la grammatica Armena, la logica, ecc. Sa la lingua Armena volgare e litterale, Polacca, Rutena, Moldava, Turchesca, un po' l'Ungherese, un po' la [lingua] Latina. È stato ordinato sacerdote [e] ricevè la dignità di vartabiet [...]. È partito nel 1685 [per la Transilvania]. È buono, sa volere bene il fatto quelli. Mostra zelo della religione Cattolica; ma è ostinato nelle cose sue, come sono quelli della sua nazione.”: Az APF Catalogo degli alunni del Collegio di Propaganda Fide, ad annum 1685 c. dokumentum alapján idézi: *G. Petrowicz*: i. m. 86.

18 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 457r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81.

Szentszék Erdélybe rendelte az ottani örmények körében végzendő hittérítői munkára.¹⁹

Az erdélyi küldetést megelőzően azonban Oxendiónak előbb Varsóba, majd Lembergbe kellett utaznia, hogy a misszióval kapcsolatban egyeztessen Opizio Pallavicini (1681–1688) nunciussal és a lembergi unitus érsekséget ügyvivő jelleggel vezető Deodatus Nersesowicz (1683–1709) püspökkel. Oxendio 1685. augusztus 9-én érkezett meg Varsóba, ahol Pallavicini nuncius személyes kihallgatáson fogadta.²⁰ A nunciussal történt „stratégiai” egyeztetést követően Oxendio szeptember végén Lemberg érintésével indult el Erdélybe, ahol október végén kezdte meg misszióját a Gyergyói-medencében.²¹

A misszionárius tevékenységéről pontos információkkal rendelkezünk. Oxendio 1686. októberi keltezésű, pontos nap és hely megnevezése nélküli, a Propaganda Fidéhez eljuttatott levelében ugyanis beszámolt 1685 októbere és 1686 októbere között végzett misszionáriusi tevékenységéről.²²

Oxendio a jelentésben felvázolta az erdélyi fejedelemség aktuális politikai helyzetét és az örmények betelepülését. Ő maga az 1672-ik esztendő adta meg annak időpontjául, amikor I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem behívta az örményeket Moldvából. Ismert azonban, hogy a menekültek egyik jelentős csoportja abban az évben nem Moldvából, hanem Podóliából érkezett Erdélybe. Oxendio a Propaganda Fidének előadta, hogy Erdélyben a kálvinista felekezet volt az uralkodó. Ugyanakkor utalt arra, hogy bár maga a fejedelem is gyakorló református, a fejedelemség területén viszonylagosan békés a különböző felekezetek együttélése. Így szép számmal találhatóak a fejedelemségben lutheránus (evangélikus) szászok és ortodox románok is. Szerinte a Minas püspök által vezetett örmények Erdély Székelyföld nevű tartományában, azon belül is Háromszéken, Csíokban és Gyergyóban telepedtek le.²³ Ezzel kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy a környező lakosság katolikus magyarokból áll, akik mintegy negyven plébániával rendelkeznek. Felhívta a figyelmet arra, hogy a katolikusoknak kevés a papjuk és nincs főpásztoruk. S ha van is, annak a székhelye nem is Erdélyben, hanem messze a Magyar Királyság területén, Esztergomban van.²⁴

19 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 419r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

20 Erről külön levélben beszámolt a Propaganda Fidének Oxendio is, hogy egészségesen és sértetlenül megérkezett Varsóba. Érdekes, hogy időrendi sorrendben is ez az első olyan Propaganda Fide-dokumentum, melyet az unitus örmény pap saját kézírásával jegyzett. „Sono arrivato con la gratia di Dio sano e salvo a Varsavia all’ 4 d’agosto 1685.”: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 417r.

21 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; „Ögsëntios Vrcrësgul vardapetn i Hromay, ur usaw zgitut’iwn, gay i Čurčov Mačarac’ ew sksani zułlap’arut’iwn i mēj azgin iwroy yafaf’ arkanel.” (Oxendio Virziresco vardapet Rómából – ahol teológiai tanulmányait végezte –, a magyarországi [sic!] Gyergyószentmiklóstra érkezik, és elkezdí népét a katolikus hitre áttéríteni.): *Step’anos Rošk’ay*: Žamanakagrut’iwn kam tarekank’ ekelec’akank’ [Kronológia avagy egyházi évkönyvek]. Vienna, 1964. 185. „Ögsënt vardapetn mer i Hromay ekn i Čörcöv.” (Oxendio vardapetünk Rómából Gyergyószentmiklóstra érkezett.) I. m. 186.

22 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.–469v.

23 Uo. 468r.

24 Uo.

Oxendio azt is jelezte, hogy az erdélyi katolikusok igen hátrányos helyzetben élnek. De azonnal hozzáfűzte, hogy Máramarosban állomásozik Federico Veterani (1650–1695) gróf császári generális, aki a római katolikusok védnöke. Őt titkon fel is kereste, hogy tárgyalásokat folytasson vele a missziójáról. Oxendio szerint a katolikus Veterani akkor csak erkölcsileg tudta támogatni tevékenységét.²⁵ Ennek folytán a székelyföldi örmények áttérítése mellett a katolikus magyarok (székelyek) lelki gondozásával is foglalkoznia kellett.²⁶

Oxendio külön kitért arra is, hogy örmény „fivérei és nővérei” eretnekek és nagyon ellenségesen viszonyultak személyéhez.²⁷ Oxendio tehát missziós tevékenységével kezdetben nem nyerte el az örmény közösség szimpátiáját. Sőt állítása szerint őt az erdélyi örmények részéről gyalázkodás, utálat és makacs ellenállás fogadta, és igehirdetését a helyi örmények botrányos viselkedésükkel rendszeresen megzavarták.²⁸

Az örmények Oxendio iránt érzett ellenszenvében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a helyi örmény apostoli klérusnak eleven emléke volt a botrányos körülmények között lezajlott lengyelországi (lemergi) örmény unióról. Ezért Minas püspök az erdélyi örmény lakosságot tudatosan a Rómával történő egyesülés ellen hangolta.²⁹

Jelentésében Oxendio kitért arra is, hogy misszióját viszont a helyi magyar katolikus klérus és lakosság támogatta.³⁰ Oxendio a székely-magyar papok segítségével, Gyergyószentmiklóson engedélyt kapott arra, hogy az ottani római katolikus plébániatemplomban misézhesen. Tudomást szerzett arról, hogy az örményeknek két kápolnájuk volt Székelyföldön. Az egyik kápolna Gyergyószentmiklóson, míg a másik Csíkszépvízen, ahol az örmények „eretnek” módon végezték liturgiájukat.³¹ Oxendio az örményekkel kialakult konfliktust azzal is elmélyítette, hogy le akarta foglaltatni a helyi örmény kápolnákat, továbbá meg akarta tiltani, hogy az örmény apostoli szertartású papok liturgiákat (*patarag surb*) tartsanak, temessenek, eskessenek, illetve kereszteljenek.³²

Ezért az örmények – Oxendio szerint – az erdélyi fejedelemhez fordultak jogorvoslatért. A Veterani császári generálishoz fűződő kapcsolata pedig majdnem a vesztét okozta. Elfogták ugyanis a tábornok és Deodetaus Nersesowicz, korábbi lemergi érseki koadjutor (1683–1709) hozzá írott leveleit. Veterani generális azt kérte, hogy a misszionárius informálja Erdély politikai viszonyairól, valamint a törökök erdélyi hadmozdulatairól. Nersesowicz pedig arról szeretett volna információkat kapni, hogyan áll az eretnekek között végzett hittérítői tevékenysége. Emiatt az örmények, főleg azok, akik nem helyeselték Oxendio

25 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r.

26 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

27 Uo.

28 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 465r. Fol. 468r.

29 Uo. Fol. 468/v.

30 Uo. Fol. 469r.

31 Uo. Fol. 468/v.

32 Uo.

missziós munkáját és térítéseit, a fejedelemnél kémkedéssel vádolták meg.³³ Arról, hogy mi lett a feljelentés következménye, Oxendio jelentése hallgat.

Megemlítette viszont azokat az örményeket, akiket nem lehetett szabályosan, az ő értelmezésében katolikus szertartás szerint eltemetni. Ugyanis őseik „eretnek” hite szerint élték le földi életüket, és Oxendio nem engedélyezte az eltemetésüket.³⁴ Emiatt az örmény klérus gyűlölte az unitus Oxendiót, és elmondása szerint őt két ízben tetteleg is bántalmazták, sőt meg akarták ölni.³⁵ Oxendiónak, mint neofita papnak, a maga szemszögéből igaza lehetett, ugyanis véleménye szerint csak az ő katolikus hitével lehetett kihozni örmény testvéreit az „eretnység” sötétségéből.

Mindenesetre Oxendio igen feszült légkörben volt kénytelen folytatni „apostoli” küldetését az erdélyi örmények katolizálásában. A misszionárius a Propaganda Fidének küldött jelentésében kis túlzással beszámolt arról, hogy római katolikus meggyőződésének megfelelően igyekezett „eretnek” nemzettársait jó útra téríteni.³⁶ Elmondta továbbá, hogy mindennap vesperás után imádkozott a Szűzanyához az örmények megtérése végett, és hetente egyszer elmondta a rózsafüzérimát. Hetente két–három alkalommal elmagyarázta az örményeknek a római katekizmust, és minden vasárnap prédikált. Gyergyószentmiklóson az általa alapított iskolában tanította az ottani örmények gyermekeit a katolikus hitre és életre.³⁷

Mint említettük, Oxendio hitbuzgósága kezdetben nem gyakorolt hatást az örményekre. Ráadásul Minas püspök és hívei nem szívesen fogadták el személyét, mivel úgy ítélték meg, hogy egy „latin eretnek” pap Minas püspök helyét akarja bitorolni. Azzal is megvádolták, hogy katolicizmusával Oxendio viszályt kelt, és nem egységet teremt az erdélyi örmények körében. Az ellene irányuló kezdeti gyűlölet dacára 1686 nyarán Oxendio helyzete kezdett megváltozni. Ebben új elemet jelentett, hogy Besztercén élő családja és rokonsága áttért a római katolikus hitre.³⁸ Ez azért volt fontos mozzanat, mert Oxendio fivérei: Step’anos (István) és Łukas (Lukács) katolizálásuk előtt már befolyásos kereskedők voltak. Ez komoly segítséget jelentett az egyedül térítő unitus papnak.³⁹ Oxendio szólt

33 Uo.

34 Uo. Fol. 469r.

35 Oxendio a jelentésében kitért arra is, hogy maga Minas püspök is hevesen ellenállt missziójának, és meg akarta köveztetni őt. APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r. Ld. erről: *Bárány Lukács*: Verzirescul Oxendius. I. Arménia 3(1888) 67–68.

36 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

37 Az iskola saját gyergyószentmiklósi házában működött. Ld. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 468r.

38 Uo.

39 A *Fidelis relatio* szerint Oxendio apja, Luca Virziresco nem pusztán kereskedő, hanem Botoșani város örmény bírja is volt. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. fol. 469r. Száva Tibor szerint Oxendio családja nem a Virziresco (*Virzarean*, *Varzarean*), hanem a Step’anean nevet viselte. Szerinte Virziresco (*Verzirescul*) csak egy román ragadvány-név volt. Tőlük származott a csíkszépvízi István-Stechnó család. Ld. erről: *Száva Tibor*: A csíkszépvízi örmények nyomában. Bécs, 2003. 130. Ez véleményünk szerint kétséges, hiszen a

arról is, hogy fivérein kívül megtérítette édesanyját, továbbá családjaikkal együtt másik két húgát és két kisebbik fivérét. Ezenkívül még huszonhét haldokló erdélyi örményt térített át a római katolikus hitre. Az általa létrehozott vasárnapi iskola eredményeként még további huszonöt gyermek lett római katolikus.⁴⁰ Ez jelentős mértékben megkönnyítette a többi örmény család katolikus hitre térését, mivel Besztercén és a környező falvakban Oxendio mellett ők is a katolikus vallásra való áttérésért kezdtek „kampányolni”.⁴¹

Oxendio családjának segítségével tárgyalt Minas püspökkel, és meggyőzte őt, hogy jöjjön el vele Lembergbe, ahol az esetleges unióról tárgyalásokat folytathat Hunanean érsekkel és Pallavicini varsói nunciussal.⁴² Minasnak határozott, elutasító álláspontja volt ugyan a katolicizmusról, de nem zárkózott el a tárgyalásoktól.⁴³ Oxendio azért is akarta Minast Lembergbe vinni, nehogy háta mögötti ellenakciókkal a püspök tönkretegye az „Úr szőlőskertjében” megkezdett munkáját. Nagyon bízott abban, hogy képes lesz áttéríteni a püspököt, ebben látta ugyanis a missziók sikerének zálogát.⁴⁴ Az erdélyi örmények többsége, különösen a helyi örmény klérus – pontosabban Minas hívei – azonban továbbra is keményen szembehelyezkedtek vele, sőt kifejezetten tiltakoztak az unió gondolata ellen.

A jelentés végén Oxendio sürgette a Propaganda Fidét, hogy nyújtson számára segítséget. Egyrészt anyagi támogatást, mert nem tudja fedezni megélhetési költségeit, másrészt misekönyveket. Kérte továbbá, hogy küldjenek olyan misszionáriusokat, akik ki tudnák venni részüket az örmények körében végzendő térítésekből. Ezenfelül Oxendio felhatalmazásért folyamodott arra, hogy „eretnek” örmény egyházi könyveket olvashasson. Ezt állítása szerint azért tenné, hogy minél felkészültebb legyen az örmény papokkal folytatandó hitvitákra. A misszionárius úgy vélte: a jövőbeni unió sikerének záloga, hogy a Szentszék nevezzen ki unitus püspököt az erdélyi örmények élére.⁴⁵ Ezzel kapcsolatban nem zárható ki, hogy Oxendio magára gondolt, és be akarta biztosítani magát, ha Minas nem lenne hajlandó elfogadni az uniót. Oxendio jelezte továbbá, hogy folytatni kívánja a térítéseket, de ehhez konkrét segítséget kért: nevezetesen pénzt, misszionáriusokat, valamint latin misekönyveket, mert úgy látta, hogy Erdélyben az örmények az eretnek örmény nyelvű, nem katolikus misekönyveket használják.⁴⁶

Hunanean érsek 1687. február 14-i jelentéseiben már egyes-egyedül Oxendiót tartotta alkalmas személynek, hogy keresztülvigye az Erdélyben meg-

Virzirescók (később magyarosított nevükön a Verzárok) Besztercén, Görgényszentimrén, majd 1712 után Szamosújváron éltek.

40 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r.

41 Uo.

42 Uo.

43 Uo.

44 Uo.

45 Uo.

46 Uo. Fol. 469/v.

telepedett örmények unióját. Ezért azt a kívánságát fogalmazta meg a Propaganda Fidének, hogy a lehető leggyorsabban nevezzék ki Oxendiót az erdélyi örmények közé küldendő apostoli adminisztrátornak vagy vikáriusnak. Tegyük ezt annak érdekében, hogy hatékonyabban és nagyobb hatáskörrel folytathassa tevékenységét a fejedelemség területén.⁴⁷ Hunanean levele végén ismételten kiemelte: szerfelett fontos, hogy minél gyorsabban létrejöjjön az erdélyi örmények uniója, mert a már áttért örmények meginoghatnak katolikus hitükben. Ezért minél előbb küldjenek közéjük unitus főpapot.⁴⁸

Oxendio missziójának szemszögéből külön problémát jelentett Minas püspök. Mindenesetre 1686 végén fivérei segítségével Oxendiónak sikerült rávennie Minast, hogy vele együtt Lembergbe utazzék, és az unióval kapcsolatban tárgyalásokba bocsátkozzék Pallavicini nunciussal és Hunanean érsekkel. A tudományos kutatás mind mai napig azon a véleményen van, hogy az örmény püspök 1686 végén letette Pallavicini kezébe a katolikus hitvallást, és ezzel megalapozta az erdélyi örmények unióját. Ez a *Fidelis relatio* és Bzensky műve nyomán az 1690-es évektől kezdve terjedt el. Ezekről pedig jól tudjuk, hogy az unitus Oxendio volt a fő adatközlőjük.⁴⁹

47 „Quoad meam opinionem aptiorem Domino Auxentio [Virziresco] video, qui fuit Alumnus Collegii de Propaganda Fide cuius zelum Catholicae Fidei ipsemet ego sum expertus transiens per illas partes licet sint et in gremio Nostrae Ecclesiae alii sacerdotes, et si placebit pro nunc saltem, Vicarium aut Administratorem illius loci eundem facere dignentur, donec maturo consilio Eminentissimi Domini resolutionem sumpserint.”: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434r. Erről ld. a további dokumentumokat: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 469r. Fol. 498r.; vö. G. Petrowicz: i. m. 79., 86.

48 APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 434/v. Egy másik levelében Hunanean dicsérte Oxendiót az elmúlt két esztendőben végzett áldozatos munkájáért és a római katolikus hit terjesztéséért. De mivel nincs semmilyen titulusa, ezért kérte a Propaganda Fidét, hogy újból hagyják jóvá Oxendio kinevezését az erdélyi örmények adminisztrátorává. Jelen helyzetben ugyanis nála alkalmasabb, a helyi viszonyokat jól ismerő személy nincs. A kinevezést néhány napon belül jóvá is hagyták. „Dominus Auxentius [Virzirescus] Alumnus Collegii Propaganda Fide etiam Moldaviensis, qui anno praeterito pervenerat illuc, qui multum ibi laborans et pro Ecclesia. Dei sefferens egregie et laudabiliter se gerit. Sed quia nullum habet ibi titulum ideo magnas persecuciones patitur propter fidem catholicam. Unde si videbatur Eminentissimis Vestris (uti video illum officio dignum). Ut saltem habeat pro nunc Vicariatum aut Administrationem illius Episcopati, antequam Eminentissimae Vestrae aliquem idoneum ad hoc inveniant, vel ipsemet Dominum Auxentium [Virzirescum] vel aliquem e gremio Nostrae Ecclesiae.”: APF SC Fondo Armeni. Vol. 3. Fol. 498r. Ld. erről: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 13/r.-v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82.

49 Vö. Molnár A.: Bzensky Rudolf i. m. 26.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 32.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. Liber V. Cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. A *Fidelis relatio* csupán egy rövid mondatot szentel Minas püspök katolikus hitvallásának: „Minas (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale Pallavicino abiurans, mortus est).” ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82. Minas állítólagos hitvallásánál feltételezhetően jelen voltak a lembergi Örmény Kollégium (*Collegium Armenum*) akkori vezetői is: nevezetesen Francesco Bonesana és Sebastiano Maria Accorsi teatinus szerzetesek. Jelenlétüket azonban a szentszéki dokumentumok nem erősítik meg, erről csupán Lukácsy Kristóf számolt be. C. Lukácsy: i. m. 68.

Bzensky Minas áttéréséről szóló leírása bekerült az erdélyi és a magyar történeti köztudatba is. Elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult, hogy Iliá Andrács jezsuita páter szinte szó szerint átvette Bzensky értesüléseit az 1730-ban kiadott Erdély népeit és felekezeteit taglaló kötetébe.⁵⁰ Iliát követte Lukácsy Kristóf, szamosújvári örmény-katolikus plébános is, akinek 1859-ben megjelent monográfiája hosszú ideig alapműnek számított az erdélyi örmény egyháztörténet kutatásában.⁵¹ Lukácsytól vette át szinte mindenki, aki Erdélyben az örmények történetével foglalkozott.⁵² Minas katolikus hitvallása kritika nélkül bekerült a magyar katolikus egyháztörténettel foglalkozó munkákba is.⁵³ Sőt Lukácsytól szó szerint idézte a szöveget a közelmúltban elhunyt armenista-egyháztörténész, Gregorio Petrowicz is a lengyelországi örmény egyházzól írt művében, amelyben néhány rövid és vázlatos fejezetet szentelt az erdélyi örmények egyháztörténetének.⁵⁴

Minas püspök katolikus hitvallásáról ugyanakkor a szentszéki források hallgatnak. Az sem nyert megerősítést, hogy a püspök Lembergben személyesen találkozott volna Pallavicini nunciussal. A vonatkozó dokumentumokban csak a püspök és Hunanean érsek közötti tárgyalásokat említik szűkszavúan, konkrét eredményekről viszont nem tudósítanak. Egyre inkább kézenfekvőnek tűnik, hogy Minas Lembergbe nem hitvallást letenni, hanem hitvitázni ment. Ezt támasztja alá Minasnak a közelmúltban előkerült örmény nyelvű levele is, amelyben leírta, hogy Lembergbe magával vitt két örmény nyelvű egyházi kódexet. A püspök ezek alapján igyekezett elmagyarázni Hunanean érseknek az örmény apostoli egyház helyes tanítását szemben a katolikuséval. Tehát a püspök nem tehetette le a katolikus hitvallást. Ha ez az aktus mégis megtörtént volna, akkor arról a szentszéki iratanyagban tekintélyes számú iratnak kellene lennie.⁵⁵

50 *Andreas Iliá*: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium et religionum*. Claudiopolis, 1730. 64., 72.

51 Iliá páter a munkájában Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio egy bizonytalan eredetű és keletkezésű levelére hivatkozott: „Doctor Minas Eudoxiensis [sic! T'oxat'ec'i] Csillfidar-Oghlu [sic! Zilifdarean] cognominatus Episcopus Moldaviensis, venit mecum Leopolim et coram Cardinale Pallavicinio Innocentii XI. legato, qui tunc Leopoli erat, professus est Fidem Catholicam anno domini 1686. Aerea Armenorum 1135.”: *A. Iliá*: i. m. 67. Átvette ezt még: *C. Lukácsy*: i. m. 68. Idézi még: Kamenic': Taregirk' Hayoc' ew Rumenioy [Kamenic': A lengyelországi és a romániai örmények évkönyvei]. Ed. Lewond Ališan. Venetik, 1896. 127. Lukácsytól szó szerint átvette: *G. Petrowicz*: i. m. 82.

52 *Bárány L.*: i. m. 67., 71.; *G. Grigor*: i. m. 10., 14–17., 122–124.; *Merza Gyula*: Örmény püspökség. Kolozsvár, 1896. 5., 9–10.; *Szongott K.*: i. m. 256.; *Éble G.*: i. m. 10., 15.; *Zsolt Trócsányi*: Transilvaniayi hayeri iravakan kac'utyunë Leopoldyan hrovartaki šrjanum (1690–1848) [Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában]. In: Hay–hungarakan patmakan ev mšakuytayin kaperi patmut'yunic' [Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből]. Ašx. Vladimir Barxudaryan. Erevan, 1983. 173.

53 *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp. 1909. 2–3.; *Karácsonyi János*: Magyarország egyháztörténete. Bp. 1929. 219–220.

54 *G. Petrowicz*: i. m. 82.

55 Ld. erről: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 434/r.–v. Fol. 465r. Fol. 498r.; APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 374r.–375r.; APF Scritture Originale riferite nelle Congregazione Generale (= SOCG), Vol. 532. Fol. 456r.–457r.; Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano (= ASV),

Minas katolikus hitvallásával kapcsolatban Oxendio viszont maga a megtestesült ellentmondás. Először is a Szentszékhez 1685–1688 között elküldött jelentéseiben egy szót sem szólt arról, hogy Minas hitvallást tett volna le Lembergben.⁵⁶ Csak a püspökkel történt konfliktusairól számolt be. Az 1690-es években viszont Oxendio a *Fidelis relatio* szerzőjének és Bzenskynek már Minas katolikus hitvallásáról számolt be. Így Oxendio Minasszal kapcsolatban utólag egy legitimációs változatot is kreált magának, mellyel azt akarta bizonyítani, hogy egyedül neki volt joga arra, hogy az erdélyi örmények unitus püspöke legyen. Ezért kezdte terjeszteni a Minas katolikus hitvallásáról szóló történeteket meg azt, hogy a püspök örmény unitus püspökként halt meg. Mindez azt a célt szolgálta, hogy könnyebben megszerezhesse akár Hunaneannál, akár Pallavicininél vagy akár a Szentszéknel a majdani püspöki kinevezést.

Minas püspök 1686. évi halála mindenestre megkönnyíthette Oxendio dolgát. 1688–1689 fordulójától korábbi munkásságának köszönhetően az örménység egy része kezdte elfogadni a katolizációt. Ebben jelentős szerepet játszott a gyergyószentmiklósi örmény iskola is, továbbá az a tény, hogy az apostoli örményeknek Erdélyben nem volt más, Minashoz hasonló kaliberű vezetőjük. Ezenfelül a varsói nuncius, Hunanean és Francesco Bonesana (1678–1691), az Örmény Kollégium prefektusa, minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy az örmény katolikosz által kinevezett örmény keleti püspökök semmiképp se jussanak be Erdélybe.⁵⁷

Pallavicini nuncius utóda, Giacomo Cantelmi (1688–1690) az 1689. április 6-án Edoardo Cybónak (1680–1695), a Propaganda Fide titkárának írott levelében ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy mintegy kétezer székelyföldi örmény nevében a világi előljárók és a gazdag kereskedőcsaládok képviselői kézjegyükkel ellátott levéllel fordultak Oxendióhoz, és a helyi papság többségével szemben hajlandónak mutatkoztak elfogadni az uniót Rómával. A varsói nuncius szerint Oxendio az örmény előljárók levelét azon nyomban eljuttatta neki és Hunaneannak.⁵⁸ Cantelmi ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az áttért örményeknek nincs főpásztoruk, és Oxendio is csak egyszerű világi papként vezeti őket Székelyföldön. Úgy vélte, hogy komoly konfliktus alakulhat ki a püspökhány miatt, mert Ęjmiacin (az örmény katolikoszi székhely) minden valószínűség szerint bele akar majd szólni a püspökkérdésbe. Szembe kellett nézni továbbá azzal a ténnyel is, hogy az örmény katolikosz továbbra is a saját egy-

Archivio della Nunziatura in Vienna (= ANV), Vol. 196. Fol. 219r.–220r.; S. Rošk'ay: i. m. 186. Továbbá Minas katolikus hitvallásáról ld. bővebben: Nagy Kornél: Tett-e Minas vardapet, az erdélyi örmények püspöke, katolikus hitvallást Lembergben? A 2007. szept. 27-én, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán megrendezett Örmény diaszpóra Kelet-Európában c. nemzetközi konferencián elhangzott előadás.

56 Ld. erről: APF SC Fondo Armeni Vol. 3. Fol. 468/v.–469r.; APF SC Fondo Armeni Vol. 4. Fol. 13/r.–v.

57 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 69/r.–v. Fol. 70r.

58 APF SOCG Vol. 504. Fol. 104r.

házi joghatósága alattinak tekintette a Moldvából Erdélybe menekült örményeket.⁵⁹

Minas püspök korábbi helyettese, Elia Mendrul (1631–1701) és Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) *vardapetek* vezetésével az örmények 1689. február elején egy kilenc főből álló követséget küldtek Lembergbe, ahol Hunanean érsek előtt személyesen terjesztették elő uniós kérésüket; majd az erdélyi közösség nevében letették az érsek kezébe a katolikus hitvallást. Sőt kijelentették, hogy azonnal hajlandók az unió hivatalos elfogadására. Attól kezdve egyházi ügyekben alávetik magukat az örmény unitus érseknek,⁶⁰ azaz az erdélyi örmények az egyházi unióval együtt elismerték Lemberg egyházi joghatóságát, továbbá elfogadták a római pápa primátusát.⁶¹ A letett katolikus hitvallás más olyan kérdésekre, mint például a *filioque*, a purgatórium léte, a khalkédóni egyetemes zsinat tanításának elismerése vagy az áttért örmény papok jogi helyzete stb. nem tért ki. Hunaneannak fő törekvése ekkor csupán arra irányult, hogy mind az erdélyi unitus örmények, mind létrehozandó püspökségük felett az egyházi joghatóságot a leMBERGI örmény érsekség gyakorolja.⁶²

Ezt követően Oxendio, mint a leMBERGI örmény érsekség erdélyi teljhatalmú képviselője, Varsóba ment Cantelmi nunciushoz, akinek beszámolt hittérítői tevékenységéről. Erről a nuncius jelentést is készített a Szentszék számára. Ebben hangsúlyozta, hogy elődjéhez (Pallavicinihez) és az unitus érsekhez hasonlóan igen nagyra értékeli Oxendio Erdélyben végzett misszióját. Mindazonáltal

59 APF SOCG Vol. 504. Fol. 103r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 88.

60 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 82r.–83r. Fol. 124/r.–v.; APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 250–251.; ELTE EKK Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 82–83.; ELTE EKK Coll. Hev. Vol. 23. (Oldalszámozás nélkül). Elia Mendrul *vardapet* Minas püspökkel együtt menekült Moldvából Erdélybe, és a püspöknek volt az első helyettese. Elia Mendrul 1689-ben katolizált társaival együtt, és ő vezette 1689-ben az erdélyi örmények küldöttségét Hunanean színe elé. „Apa min’ ekn bazmut’iwn hayoc’ yerken Pułtanac’ ekn ěnd nosa gerapaycař episkoposin iwreanc’ Minas vardapetn Ziliftar õllu ko’ec’ealn ew aylk’ bazmuk’ k’ahanayk’, oroc’ anwank’ en aysok’ik Paron T ěr Eliajn Sě’ovc’i Měntrul anwanealk’, or ěr awag k’ahanay ěnd bolor erkrin Pułtanac’.” (Amikor sok örmény jött el Bogdán [azaz Moldva] földjéről, velük érkezett püspökük is, Őexcellenciája Minas *vardapet*, akit Ziliftarogľunak [Zilifdareannak] is neveztek. A püspökkel menekült még számos örmény pap. Közülük a legfőbb volt a Suĉeavából származó Elia Měntrul nevű úr, aki Bogdán földjén az örmények vezető papja volt.): Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyv- és Kézirattára (= GYÖKPKK), A Plébánia története. I. Könyv. 1. fejezet. (Egykorú kézirat); „Těr [Elia] K’ristosatur M[ě]ntruln, awagerěc’n [ew vardapetn] Seĉ’ovu ew ajlk’, zullap’arĉ hawatoy dawanut’iwn ararin ařaji gerazanc’ut’ean Vardanay Yunanean ark’episkoposin meroy i Lěopolis, golov im nerkay, p’ětuar amsoyn.” (A nevezett év [1689] februárjában a suĉeavai Elia K’ristosatur Mentrul *vardapet* és esperes úr és mások Őexcellenciája Vardan [Hunanean] érsekünk előtt Lembergben letették a katolikus hitvallást.): *S. Rořk’ay*: i. m. 186. Ld. erről: *Bárány L.*: i. m. 67.; *Molnár A.*: Bzensky Rudolf i. m. 26–27.

61 APF SOCG Vol. 506. Fol. 61/r.–v. Fol. 63r.–64r.

62 Az érsek többek között arra hivatkozott, hogy ebben a régióban az unió előtt mindig is Lemberg örmény érseksége alá tartoztak. „Quia nostra regionis Armeni semper fuerunt ab antiquo sub obedientia Archiepiscopi Leopoliensis.”: APF SOCG Vol. 529. Fol. 282r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 97.

két nehézségre hívta fel a figyelmet. Egyrészt kételkedett abban, hogy az erdélyi örmények őszintén és határozottan elismernék az uniót. Hozzátette még, hogy ilyen körülmények között Oxendio nem lesz képes egymaga az örményeket az unióra rábírní. ⁶³ A nuncius attól is tartott, hogy az örmény apostoli egyház áldásával felmerülhet az erdélyi örmények körében egy olyan püspök megválasztásának lehetősége, aki egyáltalán nem mutat hajlandóságot az unióra Rómával. Ez a személy nagy valószínűséggel az erdélyi örmény apostoli rítusú papok közül kerülhet ki. ⁶⁴

Az örmények tényleg kísérletet tettek arra, hogy saját soraikból válasszanak püspököt. A varsói nunciushoz intézett örmény nyelvű levelükben kifejezésre juttatták, hogy gyalázat lenne, ha közösségükben nem élhetne tovább ez a hagyomány. Kérték nunciustól, hogy járuljon hozzá régi joguk gyakorlásához. Ehhez már csak azért is ragaszkodtak, mivel a római katolikus egyház helyi képviselői (főleg Szebelébi vikárius és a csíksomlyói ferences szerzetesek) sem nézték jó szemmel, hogy maguk szeretnének püspököt választani. ⁶⁵ Ebben az esetben azonban nem volt biztos, hogy unitus egyházi személy kerül a püspöki székbe.

Cantelmi közben informálta a Szentszéket, hogy levelet kapott tizennégy erdélyi örmény (ebből két pap: Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky) aláírásával. Ebben a közösség nevében azt a kérésüket fogalmazták meg, hogy Oxendiót nevezzék ki püspöküknek. Indoklásul elsősorban jámbor hitét említették, továbbá azt, hogy Gyergyószentmiklóson iskolát létesített az ifjak számára, és 1687 óta apostoli adminisztrátorként tevékenykedett Székelyföldön. ⁶⁶

Oxendio azonban nem az egyetlen jelölt volt. Cantelmi később utalt arra, hogy Oxendiónak időközben riválisai támadtak. Így Deodatus Nersesowicz, aki azt terjesztette róla, hogy valójában az eretnek-hitű örmény katolikosz embere, és nem igazi katolikus. ⁶⁷ Ez nyilvánvalóan hamis vádaskodásnak bizonyult, és ezzel maga Cantelmi is tisztában volt. Nem is vette komolyan Nersesowicz vádjait.

Az örmények uniálásuk ellenére ekkor még nem ismerték jól a püspökválasztás és felszentelés római katolikus hagyományait, és ez is kiválthatta a helyi római katolikus papság nemtetszését.

Mindenesetre az erdélyi örmények XI. Ince (1676–1689) pápához is azzal a kéréssel fordultak, hogy számukra püspököt szenteljen fel. ⁶⁸ Ekkor már egyértelműen Oxendiót tartották a legalkalmasabb személynek. A levelet a közösség nevében tíz örmény írta alá. ⁶⁹ A kérelmet örmény és latin nyelven a Propaganda

63 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 221r.

64 Uo.

65 APF Congregazioni Particolari (= CP), Vol. 29. Fol. 631.

66 Uo.

67 APF CP Vol. 29. Fol. 636.

68 „Et praecipue pretones nostros pro Episcopo perficere [...], ut amor noster plus et plus nesceat, et confirmetur ad istam Vestram Supremam, Sanctam, et Universalem Sedem Apostolicam.”: APF CP Vol. 29. Fol. 644r. Klasszikus örmény nyelvű változata: APF CP Vol. 29. Fol. 645r.

69 Az aláírók között szerepelt az ekkor már áttért Elia Mendrul és Vardan Martinus Potoczky örmény pap is. APF CP Vol. 29. Fol. 630r.–631r.

Fidéhez, valamint a varsói nunciushoz is eljuttatták.⁷⁰ A pápához írt levél tartalmában annyi eltérés található, hogy a kérést azzal támasztották alá: mindnyájan Oxendio missziós tevékenységének köszönhetően tértek át a római katolikus hitre. Hangsúlyozták továbbá, hogy Oxendio püspökké történő esetleges kinevezésével helyreáll ama ősi testvéri kapcsolat, amely a múltban (azaz a 4. század elején) I. Szilveszter pápa (314–335) és Világosító Szent Gergely (301–327) egyházfők között állt fenn. Tehát a két egyház újra szövetségre léphet egymással.⁷¹

1689–1690 között Cantelmi szinte állandóan úton volt Lemberg, Bécs és Varsó között, és hosszas diplomáciai tárgyalásokat folytatott az erdélyi örmények uniójáról, illetve a felállítandó örmény unitus püspökségről. 1690. május 29-én összeült a Propaganda Fide különbizottsága, hogy megtárgyalja az erdélyi örmény unitus püspökség kérdését. A bíborosok megállapították, hogy Oxendio apostoli vikárius minden ügyben a Propaganda Fidének, és nem Lembergnek van alárendelve. A különbizottság évi száz arany scudo fizetést állapított meg számára. Ugyanakkor rendelkezett arról, hogy Bonesana prefektus és helyettese (később utódja), Sebastiano Maria Accorsi (1691–1704) teatinus szerzetes átengedik az általuk vezetett székelyföldi örmény missziókat Oxendiónak.⁷² Végül újfent nyomatékosította, hogy az egyházi joghatóságot az erdélyi örmény püspökség felett kizárólag a Propaganda Fide gyakorolja, és abba Lemberg örmény érsekének nincs beleszólása.⁷³ A döntéssel tehát az erdélyi örményeket – egyházi joghatóság szempontjából – leválasztották a leMBERGI örmény unitus érsekség-

70 „Et nobis supradictum Oxendium Virzesgum episcopum et pastorem iubeas consecrari, ut sicut ille ipse planatvit bonum semen inter nos, sic ipse diem irriget, et fodiat ad accipiendum incrementum de super. Item deprecamur, ut sit protector, tamquam propriis omnibus, quia usque ius do fuimus sine pastore, et consolatione in nostris tribulationibus, tam spiritualibus, quam corporalibus.”: APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Klasszikus örmény nyelvű változata: APF CP Vol. 29. Fol. 648/r.–v.

71 „Et audemus notificare vobis, tamquam patri piissimo quomodo per Dei gratiam et per merita Sanctitatis Vestrae. Et continua praedicatione nostri clarissimi conscius et connationalis Vartabeti Oxendii Virzesguli quem vos nuper aluistis, et docuistis in Vestro Collegio et ad nos misistis. Venimus ad unionem, et ad obedientiam Sanctae Sedis Vestris, per omnia, et ad omnia, eodem modo e tenore, quo et Sanctus Pater Noster Magnus [Sanctus] Gregorius Illuminator fecit cum Sancto Silvestro.”: APF CP Vol. 29. Fol. 647/r.–v. Klasszikus örmény változata: APF CP Vol. 29. Fol. 648/r.–v.

72 „Si Sanctissimo placuerit poteri deputari in Vicarium Apostolicum Dominus Auxendus omnimoda dependentia ab hac Sacra Congregatione cum titulo in partibus [infidelium], et munus consecrationis recipiat ab aliquo Episcopo Armeno unito per eundem consecrandum eligendo cum assistentia duarum dignitatum et cum provisione scutorum 100. Pater Accursius accedat ad provinciam Siculicæ pro prudenti assistentia praestanda eidem vicario in ordinatione illius Novae Ecclesiae. Idem Vicarius [tandem] recipiat iuramentum et professionem fidei ab omnibus suae iurisdictioni commissis, et authenticum testimonium ad hanc Sacram Congregationem transmittat.”: APF CP Vol. 29. Fol. 617/v. Továbbá: APF CP Vol. 29. Fol. 628r.–629/v. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 94. Az ülésen Cantelmi nuncius mellett jelen volt Altieri prefektus, Cybo tikár, valamint Federico Colonna, Carlo Barberini és Girolamo Cassanate bíborosok. APF CP Vol. 29. Fol. 612r.–613r.

73 APF CP Vol. 29. Fol. 612r.

ről. Ennek nyomán Cybo titkár 1690. június 3-án utasította Bonesanát: tudassa Hunanean érsekkel a Propaganda Fidének az erdélyi örményekről hozott döntését.⁷⁴ Egyúttal a különbizottság azt is javasolta, hogy Oxendiót csak címzetes püspöknek nevezzék ki, nehogy megsértsék a magyar katolikus klérus érdekeit. Ugyanis létezett egy külön erdélyi római katolikus püspökség, amely hosszú ideje betöltetlen volt. Az udvar – előkészített berendezkedési tervezetek szerint – a hosszú ideje főpásztor nélkül maradt egyházmegyéket alkalmas egyházi személyekkel kívánta betölteni. Ez alól Erdély sem képezhetett kivételt.⁷⁵

Oxendio kinevezésében szerepet játszhatott, hogy azt is elvárták tőle, spirituális vezetőként Erdélyben, pontosabban Székelyföldön, összefogja a nehéz helyzetben lévő katolikusokat. Tehát nemcsak az örmények erdélyi pásztora volt, hanem katolikus püspökként kötelessége lett az erdélyi római katolikusok irányítása is, hiszen az országrészben ekkor hivatalosan még nem tartózkodott római katolikus püspök.⁷⁶ Mindez azonban a jövőbeni erdélyi egyházi joghatósági problémákat is előrevetítette.

VIII. Sándor pápa (1689–1691) ennek megfelelően két pápai brévéet adott ki 1690. október 2-án és 3-án, amelyekben Oxendiót az írországi Aladia (ma: Killala) címzetes püspökének nevezte ki, és mint apostoli vikáriust és misszionáriust felhatalmazta, hogy teljesítse ki Erdélyben az 1685-ben megkezdett hittérítői tevékenységét.⁷⁷ Természetesen a pápa ügyelt rá, hogy ne erdélyi római katolikus püspöknek tegeye meg Oxendiót.⁷⁸ Cybo titkár Bonesanának írt levelében

74 Cybo említett levelében Oxendio ügyén kívül az 1689. évi leMBERGI zsinat végzéseivel is foglalkozott. APF Lettere Decreti della Sacra Congregazione (= Lettere SC), Vol. 79. Fol. 134/v.–135r.

75 APF CP Vol. 29. Fol. 617/v.

76 Meg kell említenünk, hogy Erdélyben Kada István (egyben Augustopolis címzetes püspöke és Erdély apostoli vikáriusa) személyében volt az erdélyi római katolikusoknak az udvar által kinevezett püspökük, ám kinevezését a Szentszék nem erősítette meg. Mindazonáltal Kada István, Oxendióhoz hasonlóan, címzetes püspök volt. Kadát valószínűleg Kollonich Lipót szentelte püspökké Bécsben 1690. febr. 2-án, de ő sem jutott el Erdélybe. Kada Istvánról ld. Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi. 5. (1667–1730). Ed. Remigius Ritzler–Priminus Sefrin. Patavii, 1952. 105.; *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1896. 388.; *Temesváry János*: Erdély választott püspökei. 2. Szamosújvár, 1913–1914. 52–57., 108–109.; *Jakab Antal*: Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének problémája a XVII. században. Kolozsvár, 1944. 16–17.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben. Bp.–Róma, 2005. 264–267.

77 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 15. Pag. 252.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. Pag. 34.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 23. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 29. Pag. 346. Érdekes, hogy a Hierarchia Catholica Oxendiót nem tünteti fel Aladia címzetes püspökeként. Ld. erről: Hierarchia Catholica i. m. 79. A *Fidelis relatio* szerzője viszont burkoltan nem helyeselte Oxendio püspöki kinevezését. Nyilvánvalóan a római katolikusok érdekeit tartotta szem előtt, azaz azt, hogy legyen végre erdélyi katolikus megyéspüspök, mert nem biztos, hogy egy külön unitus püspök kinevezése jó választás lett volna az erdélyi katolikusok számára. Ld. erről: ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

78 APF SOCG Vol. 510. Fol. 94r.+101/v. Ld. erről: *C. Lukácsy*: i. m. 70.; Lukácsy nyomán: *G. Petrowicz*: i. m. 95. A bíborosok Oxendio püspöki kinevezésénél minden bizonnyal mérlegelték az erdélyi katolikusok helyzetét. A kinevezés módja, ill. a címzetes püspökség bizonyos tekintetben a több évtizede tartó erdélyi püspökkinevezési vitákkal is párhuzamba állítható. A Propa-

kifejtette, hogy a VIII. Sándor pápa által kibocsátott brevék lehetővé tették Oxendio megválasztását és felszentelését, aki hivatását már ebben a minőségben töltheti be Erdélyben.⁷⁹ Bonesana viszont válaszában a kalendárium körüli bajokra hívta fel a figyelmet, azaz arra, hogy az erdélyi örmények katolizálásuk ellenére a régi örmény naptárat használják. Így ők karácsonyt vízkereszt napján ünneplik. Oxendiót csak több mint tíz hónappal a kinevezése után, 1691. július 30-án a lemergi az örmény Szent Istenszülő (*Surb Astuacacin*) székesegyházban szentelték fel.⁸⁰ A szertartást maga Hunanean érsek vezette. Ezek után az újonnan felszentelt püspök Erdélybe utazott, ahol a Propaganda Fide számára átmeneti székhelyül Gyergyószentmiklóst jelölte ki.⁸¹

ganda Fide továbbá tisztában volt azzal, hogy a bécsi udvar növekvő befolyása ellenére a protestánsok helyzete ekkor még mindig szilárd volt, és így könnyen kiutasíthatták őt, arra hivatkozva, hogy a Diploma Leopoldinum csak püspöki vikáriusi hivatalról, és nem katolikus püspökségről rendelkezett. Oxendiónak nyilvánvalóan megüzenhették Rómából, hogy kinevezésével együtt bizonyos iratlan szabályokat be kell tartania, nehogy elüldözzék Erdélyből. Pl. ne mutassa a Rómától való függést; egyszerű papi vagy szerzetesi ruhában járjon; csak lelki joghatóságot gyakoroljon, ill. őrizkedjék a birtokszerzésektől stb. Ez némileg hasonlított Damokos Kázmér esetéhez. Őt 1668-ban nevezték ki Erdély római katolikus püspökének, igaz, „csak” Kóron címzetes püspöke címmel, de az évtizedek óta tartó főkegyúri viták miatt inkognitóban tevékenykedett. (Hivatalosan az apostoli vikáriusi hivatalt látta el 1678-ban bekövetkezett haláláig.) Míg Damokost titokban szentelték fel püspökké, addig Oxendiót a kinevezése után néhány hónappal nyíltan, ünnepélyes keretek között. Ld. erről bővebben: APF Acta Sacrae Congregationis (= Acta SC), Vol. 34. Fol. 253r.–254v. Damokos Kázmérről ld. *Fraknoi V.*: i. m. 388.; Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince–Boros Fortunát. Kolozsvár, 1941. 59–62.; *Jakab A.*: i. m. 13–14.; *Tóth István György*: Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból). Történelmi Szemle 40(1998) 68–69.; *Galla F.*: i. m. 189–256.

79 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 140r.

80 Cybo titkár 1691. máj. 12-én kelt levelében külön kéri a varsói nunciust, hogy Oxendiót, mint kinevezett püspököt, szenteljék fel minél hamarább. A szertartáson Bonesana prefektus is részt vett, majd nem sokkal ez után Rómába távozott, hogy átvegye a pápától Caiazzo püspökévé való kinevezését. Egyébként a volt prefektust 1691 szeptemberében Rómában kihallgatáson fogadta Cybo titkár, akinek jelentette, hogy Oxendiót a Propaganda Fide döntésének és az előírt ceremóniáknak megfelelően, latin és örmény rítus szerint unitus püspökké szentelték fel. Az örmény rítus szerinti felszentelésben minden bizonnyal szerepet játszhattak az 1689. évi lemergi zsinat határozatai, melyek többé-kevésbé engedélyezték az örmény szokásokat. „Havendo gl'Armeni rifugiati nella Sicilia, fatte minacce per mezzo del Padre Bonesana le sue istanze, perchè si consacrì per loro Vescovo Domino Auxendio Wirziresco, ho giudicato di [doverlo] trasmettere al medesimo padre. Li brevi acio necessari e che se bene spediti da molto tempo si erano tratti, per essersi inteso che li Tartari havessero posta in confusione la Transilvania, e danneggiata la Sicilia. Il tutto in mio a Vostra Signoria Illustrissima a sigillo volnate acció possa vedere il contennero delle speditioni, e poi farle seguitare il loro viaggio, comunque ricordo che la sua somma prudenza potesse trovare opportune, e con simile occasione confermando a Vostra Signoria Illustrissima.”: APF Lettere SC Vol. 80. Fol. 64v.–65r. A felszenteléséről megemlékezik röviden Bonesana fent idézett levele is: APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 146r.–v.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 137r. Fol. 173r.–v. Ld. erről: *Gopcsa László*: A magyarországi örményekről. Erdélyi Múzeum 12(1895) 379.; *Kamenic'*: i. m. 128.; *G. Petrowicz*: i. m. 95.; „Ösëntios vardapetn jeřnadrec'aw i Vardanay [Hunanean] ark'episkoposën yulisi 30(1691)”. (1691. július 30-án Vardan érsek Oxendio vardapetet [püspökké] szentelte fel.): *S. Ŗošk'ay*: i. m. 187.

81 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r.

Ezzel összefüggésben felmerült a kérdés, vajon Oxendio püspökké választása és felszentelése milyen reakciókat váltott ki Lembergben, főleg abban a tekintetben, hogy az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóságot elvették az unitus érsekségtől. Sajnos erre vonatkozóan egyelőre nem találtunk adatokat. Ugyanakkor valószínűnek tűnik, hogy a lembergi unitus érsek csalódással vehette tudomásul a Propaganda Fide döntését.

Oxendio a felszentelés után hozzálátott az érdemi munkához. Vizitálta az örmény közösségeket, és igyekezett megnyerni őket a római katolikus vallásnak. A Propaganda Fide döntésének értelmében a megtérített örmény közösségeket is saját joghatósága alá kívánta vonni.⁸² Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a Propaganda Fide különbizottságának döntése értelmében az áttért közösségek is közvetlenül Róma egyházi joghatósága alá kerültek.⁸³

Oxendio püspök az 1690–1692 között végzett rendszeres vizitációi során azt tapasztalta, hogy az unitus (konvertita) örmény papok házasságban éltek. De nem tudott velük mit kezdeni, ezért feletteseihez fordult segítségért.⁸⁴ Ezzel egyidejűleg az erdélyi házas papok is a Propaganda Fidéhez fordultak, és kérték, hogy továbbra is így gyakorolhassák hivatásukat.⁸⁵ A Kongregáció 1691. október 8-i ülésén tárgyalta az ügyet, és Cantelmi nuncius és Bonesana prefektus ajánlására a következő döntést hozta: az erdélyi örmény unitus papok számára engedélyezik, hogy házasságuként tevékenykedhessenek.⁸⁶ Ezt azzal indokolták, hogy az efféle papok felszentelés előtti házasságát az 1689. évi lembergi zsinat is jóváhagyta.⁸⁷ A kérdés így mintegy hat évig lekerült a napirendről.

Oxendio püspök, mint az örmények szellemi vezetője, az örmények gazdasági kiváltságainak kiszélesítésére is törekedett. Úgy látta, hogy csak így lehet megtartani őket az unióban, mivel annak létrejötte után adóikat megemelték.⁸⁸ A püspök kevesellte és elavultnak tartotta az I. Apafi Mihály által az örményeknek 1680-ban adományozott kiváltságokat. Az erdélyi protestáns politikai elit ezt nem nézte jó szemmel. Így például Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár sem, aki 1692-ben az unitus örménységet és a besztercei protestáns (lutheránus) szász közösségeket igyekezett egymás ellen fordítani. Bethlen megkísérelte rábeszélni az

82 Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae Sancti Stephani. 2. Ed. Nicolaus Nilles. Oeniponte, 1885. 918–919., 921.

83 APF CP Vol. 29. Fol. 617/v.; APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 95.

84 APF SOCG Vol. 512. Fol. 180r. Fol. 181r.

85 Elia Mendrul és Astuacatur Nigošan besztercei örmény papok arról panaszkodtak a Propaganda Fidéhez írott leveleikben (1691. nov. 30.; 1692. febr. 14.), hogy papi hivatásuk gyakorlását Oxendio püspök akadályozza, és azzal vádolta meg őket, hogy házasságuk, és így nem a katolikus vallás előírásainak megfelelően végzik munkájukat. Az örmény papok azzal védekeztek, hogy még katolizálásuk előtt kötöttek házasságot. Hasonló panasszal éltek a remetei Mik'ayel pap, Antonius és a petelei Nastur atyák esetében is. A levélírókon kívül a leveleket aláírták még Andrea Alacz, Yovhannēs Naxšun és egy bizonyos Simēon fia Yovhannēs. APF SOCG Vol. 510. Fol. 97r.–98r.

86 APF Acta SC Vol. 61. Fol. 84r.–87v.

87 Uo.

88 ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

örményeket arra: amennyiben visszatérnek őseik apostoli hitére, akkor kieszközlik az udvarnál, hogy kiszélesítsék autonómiájukat és kereskedelmi előjogaikat.⁸⁹ A támadás célpontja voltaképpen maga Oxendio püspök volt.⁹⁰ Az örmények egy része engedett a pressziónak, mert kifogásolták Oxendio szigorú egyházpolitikai eljárását. Ezenkívül úgy ítélték meg, hogy az 1689-ben megkötött unió semmiféle előnyöket nem hozott nekik, hanem, mint említettük, csak növekedtek az adóterheik. Közülük ezért sokan megtagadták az uniót, és elhagyták Erdélyt.⁹¹

Oxendio mindeközben segítőtársat kapott. A Szentszékkal történt hosszas egyeztetések után 1692 nyarán vikáriusként az örményül és törökül kitűnően beszélő Giuseppe Bonalini (1650–1703) teatinus szerzetest küldték melléje. Ő 1692 szeptemberében hosszas viszontagságok közepette érkezett meg állomáshelyére, Gyergyószentmiklósrá.⁹² Innen Besztercére távozott, hogy segítse az örmény püspököt az ottani konfliktusok kezelésében és megoldásában.⁹³ Accorsi prefektus Bonalini értesüléseire hivatkozva megjegyezte, hogy az ottani örmények többsége nem is örményül, hanem törökül beszélt. Elsősorban azok, akik 1672-ben Podóliából menekültek a fejedelemség területére.⁹⁴ Ezért nem csoda, hogy a szászok törököknek nevezték az örményeket. Sőt azzal is megvádolták őket, hogy a tatárok betörésekor összejátszottak velük. Állítólag azért kímélték meg az örményeket, mert jól beszéltek a nyelvükön. Ráadásul a Moldvából elszármazott örmények – mivel többségükben kereskedők és kézművesek voltak – üzleteik lebonyolításában a török nyelvet használták közvetítő nyelvként.

Mint arra Oxendio és segítői is felhívták a figyelmet, további nehézséget okozott az erdélyi unitus örménységnek, hogy – nyilván a hatóságok felbujtására – a besztercei Vardan Martinus Potoczky⁹⁵ maga köré igyekezett gyűjteni az ör-

89 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 219r.

90 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 233r. Ld. erről: *C. Lukácsy*: i. m. 70.

91 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 267r.–268v.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83.

92 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265r. Bonalini Erdélybe küldését Francesco Bonesana caiazzói püspök 1692. jún. 10-én írt levele is megerősíti. APF SC Moscovia Polonia e Rutenia (= Fondo MPR), Vol. 2. Fol. 386r.–v. Ld. erről: *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. 4. (1681–1710). Ed. Athanasius Welikyj. Romae, 1976. 79–80. Petrowicz szerint Bonalini 1692 novemberében érkezett Erdélybe. Ennek ellentmond az a tény, hogy Bonalini szeptember eleje óta már Besztercén tartózkodott. Ld. erről: *G. Petrowicz*: i. m. 96.

93 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265v.

94 Accorsi prefektus az örmények török nyelvtudását az alábbiakkal magyarázta a Szentszéknek. Amikor még Lengyelországban és Moldvában éltek, ott egymás között ezt a nyelvet évszázadok óta használták. A prefektus valójában a lengyelországi és Krím-félszigeten élő örmények által beszélt armeno-kipcsak nyelvre utalt. Bonalini egyik jelentésében pedig beszámolt arról, hogy Besztercén egy fiatal törököt latin rítus szerint keresztelt meg. A szertartás után – Bonalini legnagyobb megdöbbenésére – az ifjú kinyilvánította azon szándékát, hogy mégis az örmények liturgiáját fogja hallgatni, mert velük nyelvilag könnyebben megérteti magát, mint a szászokkal vagy a magyarokkal. APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 261r.–262r. Fol. 263r.

95 Neve nem azonos a lengyel arisztokrata Potoczky családdal. Az örmény Potoczkyk a lengyelországi Potoczyska faluból telepedtek Besztercére, majd onnan Ebesfalvára és Úzd-Szentpéterre. Családjuk nevét a falu neve után a 18. század elején Szentpéteryre változtatták. Mária Teréziától 1761-ben nemességet kaptak. E famíliának a 18. század közepétől volt egy csikszépvízi ága is, ők a Szentpéteri nevet viselték y nélkül. Erről ld. *Száva T.*: i. m. 260.

ményeket, és a Rómával kötött unió haszontalanságáról prédikált.⁹⁶ Oxendio helytelenítette Vardan prédikációit, sőt a közösségre nézve egyenesen eretnek-ségnek tartotta azokat. A püspök viszont elkövetett egy súlyos hibát. Úgy gondolta, nem a nép nyelvén kell téríteni, hanem latinul, mert az igazi katolikus keresztény ezt a nyelvet használja, nem pedig az eretnek örményt. Szerinte az örmények a múltban többek között azért tértek le az egyedül üdvözítő helyes hit útjáról, mert elhagyták a szent latin nyelvet. Oxendión, Bonalinin és néhány unitus örmény papon kívül azonban senki nem értett latinul. Oxendio ráadásul olyanok körében akarta a latint elterjeszteni, akik már több mint egy évezrede hagyományosan a nemzeti nyelvet használták liturgikus nyelvként.

Mindenesetre Vardan pap prédikációi komoly fejfájást okoztak Oxendiónak és segítőinek. A helyzetet bonyolította, hogy Vardan három évvel korábban még feltétlenül támogatta Oxendio püspökké történő kinevezését.⁹⁷ Bonalini állítása szerint Oxendio a császári katonaság segítségét vette igénybe, hogy Besztercén letartóztassa Vardant és híveit. Vardan ugyanis számos örmény családdal együtt ellenállt a hatóságoknak. II. Apafi Mihály fejedelem közbenjárására Vardan követőivel együtt a fejedelem ebesfalvi uradalmába települt át.⁹⁸ Oxendio minden valószínűség szerint kudarcént élte meg, hogy nem sikerült ezt az örmény közösséget megnyerni a római katolikus vallásnak. Kudarcérzetét felerősítette, hogy a korábban vele jó viszonyt ápoló Veterani generális – nyilván a fejedelem nyomására – szintén védelmébe vette az uniót visszamondó örményeket. Sőt, katonai kíséretet rendelt melléjük, hogy áttelepülésük Ebesfalvára zökkenőmentesen menjen végbe.⁹⁹ Oxendio a panaszával először Bethlen Miklós kancellárhoz, majd a Guberniumhoz, később pedig az erdélyi országgyűléshez fordult, felhánytorgatva, hogy sok örmény nem fogadta el püspökségét és misszióját.¹⁰⁰

96 Vardan és híveinek „hitehagyásáról” Oxendio először 1692. febr. 17-én számolt be a Propaganda Fidének. APF SOCG Vol. 512. Fol. 181r. A *Fidelis relatio* szerint a bajok 1691-ben kezdődtek. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

97 Ld. erről az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF CP Vol. 29. Fol. 644r. Fol. 645r. Fol. 647r.–v. Fol. 648r.–v.

98 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.; ASV ANV Vol. 196. Fol. 148r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 83. Bethlen Miklós 1692-ben megemlítette Ebesfalvát, anélkül azonban, hogy az odatelepített örményekre kitért volna. „Ha Ebesfalvára sub nomine praesidii vel sub colore et guardia custodiát akartak tételni melléje, én mindjárt adok valamennyit kívántok.”: *Bethlen Miklós Önéletírása*. 2. Szerk. Szalay László. Pest, 1860. 160.

99 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.–266r.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

100 *Bethlen Miklós* kancellár „Önéletírása”-ban csupán egy rövid bekezdést szentelt az Oxendio püspökkel fennálló kapcsolatának. Protestáns vallásúként nem igazán kedvelte a „pápista” örmény püspököt, mert az évi száz arany scudo kifizetése ügyében nézeteltérése támadt vele. Sőt nemcsak a püspököt, de az erdélyi örményeket sem szívelte. „Juta az alkalmatossággal eszembe in anno 1692 az örmény püspök Oxendius Vircirescussal is mint jártam volt. Ez az ember valóságos és apertus romano-catholicus ember volt. Bécsben a császár capellájával is szolgáltatott misét. Ez az örményeket erővel akarja vala pápistává tenni; a Guberniumba sokat perlették; ott van a protocollumban; egyszer a püspök azt mondá: ő bizony nem bánja, ha mind törökök lesznek is, csak az őneki ígért 100 aranyat esztendőként adják meg. Én mondván egykor a tanácsban ország között csak ott az asztalánál: mit lebelgünk ezekkel a bitang

Bethlen Miklós kancellár annyit tett, hogy Alvinczi Péter ítélőmester vezetése alatt vizsgálóbizottságot állíttatott fel, amelynek tagjai a négy bevett vallás képviselői közül kerültek ki. Bethlen azt kérte a bizottságtól, hogy vizsgálja ki: milyen hitvallásúak az ebesfalvi és a beszercei örmények. Konkrét eredményt azonban a vizsgálóbizottság munkája nem hozott.¹⁰¹ Ráadásul a hatóságok – a szabad vallásgyakorlatra hivatkozva – nem kívántak érdemben foglalkozni Oxendio panaszával. A protestáns többség is nehezményezte, hogy egy katolikus örmény püspök próbált magának igazságot szerezni. Szerintük a püspök egyházi és nem világi felhatalmazással rendelkezik.¹⁰²

Oxendio ezért panaszlevéllel fordult a Guberniumhoz, melyben kijelentette, hogy az erdélyi örmények ügyében egyedül neki van joga püspökként rendelkezni. Kérte a kormányzó segítségét, hogy befolyását latba vetve segítsen joghatóságának érvényt szerezni az elégedetlenkedő örmények felett.¹⁰³ 1692. június 30-án kelt válaszlevelében gróf Bánffy György (1691–1708) kormányzó

emberekkel? Mondá Gyulafi László: Nem bitang az mi katolika religiónk. Én mondám: Nem a katolika religiót mondom én bitangnak, hanem az örményeket, a kik merő pestisei a hazának; jobb volna mind kiűzni idején. Ment a püspök Veteranihoz, panaszlott reám; ki is Absolontól izent nékem, hogy tegyek satisfactiót a püspöknek. Megbeszélém mind Absolonnak, mind Veteraninak a dolgot, és még én kívánék satisfactiót, hogy racione catholicae religionis traducált hamisan engemet.”: *Bethlen M.*: i. m. 217. Oxendio nemcsak maga, hanem népe számára is próbált kiváltságokat szerezni. Az 1689-ben tető alá hozott unió okán abban is bízott, hogy az 1680. évi Apafi-féle kiváltságot még jobban ki lehet terjeszteni az örményekre. Oxendio az uniót arra is fel akarta használni, hogy az örményeket Erdély negyedik politikai nemzeteként ismerjék el, ez a kísérlet azonban az erdélyi elit, különösen Bethlen kancellár heves ellenállása miatt kudarcot vallott. Oxendio a Szentszékhez írott jelentéseiben erre a problémakörre sohasem tért ki. Ld. erről: *Trócsányi Zsolt*: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740. Bp. 1988. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivatalörténet 8.) 264.; *Pál J.*: i. m. 78.

101 „A Négy Recepta Religióból három három becsületes ember választassék, a kik előtt mindenekk előtte láttassék el az, ha azok az örmények Catholicusok voltak mikor Oxendiussal Contraháltak a Püspökségről. Es ha Contraháltak vagy nem, az három Religion levő emberséges emberek vegyék el kezeket és ezen dologról és hadgyák decisióját a Catholicus Atyafiakk. Ha pedig nem Catholicusok voltak az örmények, decidallyák ezekben azt a Controversiát Oxendius és az örmények között. Erre pedig delegálttak ezek. Az Reformata Religión levő Atyánkfiai közzül: Alvinczi Peter Itélőmester, Kemény Boldizsár és Barstai Ábrahám Uramék. A Catholicusok közzül. Apor Istvan Uram, Mikola László és Gyulai László Uramék. Az Unitaria Religión levők közzül: Horváth Ferencz, Jóó Mihály és Suki Pál Urék. Az Lutherana Religión levők közzül: Szüts Péter, Zebanius János, Fischer Jacob Uramék.”: Prímási Levéltár, Esztergom (= PL), Archivium Ecclesiasticum Vetus (= AEV), Sub Primatae Széchenyi (= SPSZ), N° 274/4.1.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 84.

102 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 265/v.

103 „Iam dudum Armenorum negotium, in controversiam unionis cum Ecclesia Romana probandum, ultimatum vero probatum, eos unitos esse, cum eadem ecclesia, iterum probe commissum, an scilicet unio illa in fide consistat, nec ne? Tandem hoc quoque probare aggressus iuxta deliberatum numperum hic in intimo consilio regni, humillime rogo probandi facultatem, satisfactorum opinionum, de incopirata cavillate. Item, cur non aliis rationibus, sed solum Armenis negetur hospitia tum intra tum extra urbem Bistirizii? Ignorans, propono Vestrae Excellentiae tamquam supremo huius regni officiali, et cum omni debito respectu,

ígéretet tett arra, hogy a soron következő országgyűlés elé viszi Oxendio püspök panaszát. Ebből azonban semmi sem lett,¹⁰⁴ bár a kormányzó Thorma Miklós és Balogh János beszercei magyar polgárokat felkérte, nézzenek utána, milyen egyházi státságban vannak a beszercei örmények, és milyen a viszonyuk az ottani szász lakossággal. Egyúttal arra utasította őket, hogy vizsgálódásaikról írásos jelentést készítsenek számára.¹⁰⁵ Feladatukként jelölte meg továbbá: győződjenek meg arról, vajon az erdélyi örmények általánosságban tagjai-e a négy bevett vallásnak. Amennyiben igen, akkor az ügyüket eszerint fogják elbírálni.¹⁰⁶

A jelentés elkészült, de nem Thorma Miklós és Balogh János tollából. Ők Oxendio püspököt kérték fel arra, aki viszont a feladat elvégzését Andrea Alacz és Yovhannes Naxsun örmény unitus papokra bízta. A latin nyelvű beszámoló azt a tényt igyekezett alátámasztani, hogy az erdélyi örmények az ebesfalviakat leszámítva mind a római katolikus egyház hívei, az ünnepeket a római katolikus egyház szerint ülik meg. Kitértek arra, miben tértek el a római katolikusoktól a régi keleti örmények, így Vardan pap ebesfalvi hívei. A jelentés készítői fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy az unitusok Oxendio püspök missziójának eredményeképpen a szentségeket a római egyház szabályai szerint szolgáltatják ki.¹⁰⁷

Oxendio püspök előterjesztésével az erdélyi hatóságok többé érdemben nem foglalkoztak. Bonalini szerint viszont az erdélyi katolikus rendek támogatásukról biztosították Oxendiót, de ez kevésnek bizonyult.¹⁰⁸ Némi iróniával

rogo in scriptis responsum, quatenus et ego tum causae meae finem, tum nationis et populi mei habitacionem modo honesto et possibili procurare valeam.”: PL AEV SPSZ N° 274/ 8.3.

104 PL AEV SPSZ N° 274/ 8.3. Az 1692. évi erdélyi országgyűlés nem tárgyalta az örmény felekezetnek ezt az ügyét, viszont az örményekre (a görögökkel és a zsidókkal együtt) kiszabható adókat igen. Ezt a három etnikumot Erdélyben nem nációként, hanem különleges jogállású kereskedőelemként kezelték. Ld. erről: Erdélyi országgyűlési emlékek. 21. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 10., 18., 57., 65., 125.

105 „Litteras Reverendissimae Dominationis Vestrae accipi ratione inquisitionis in negotio Armenorum quidam scribat subintellegi, verum quoniam inquisiturus Dominum Nicolaum Thorma et Ioannes Balog, tunc attestationis illas ad nos transmisserunt, quando congregationis nostrae finis instaret, ideoque negotium illud, ob ingentissimas expeditionum moles, revideri nequivit, verum dilatum est ad proximam congregationem, quo Reverendissima Dominatio Vestra compareat, illicque ultimum decisionem sortietur.”: PL AEV SPSZ N° 274/ 8.4.

106 PL AEV SPSZ N° 274/8.4.; ELTE EKK G. Cod. 522. Fol. 96r.

107 A jelentés 1692. jún. 24-re készült el, és jún. 30-án küldték át Bánffy György gubernátorhoz. Címe: Littera Armenorum omnium fatentium se unitos esse cum Sancta Matre Ecclesia Romana non in alio, sed in punctis fidei: certo iurio ordine authenticistarum per generosos Dominos Nobiles Nicolaum Torma, et Ioannem Balogh, in hunc finem 2do specialiter delegatos et exmissos, prout constat ex responsione Excellentissimi Domini Gubernatoris Banfi, Data Claudiopoli, ex intimo Regni Consilio 30 Iunii 1692 et ex litteris eiusdem Excellentiae datis Bonczida 24 Iuli 1692 ad regnum. A dokumentumban elmagyarázták a szentségek latin elnevezéseinek örmény megfelelőit. Ezért dialektológiai szempontból is fontos. Az örmény papok az örmény teológiai fogalmakat a korabeli erdélyi örmény dialektus és nem az egyházi nyelv (*grabar*) szerint adták meg. Sőt az örmény betűs szavakat fonetikusán átírták latin betűkkel is. ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 77–80.

108 APF SC Fondo Armeni. Vol. 4. Fol. 266r. Fol. 267r.–268v.

úgy is fogalmazhatunk, hogy Oxendio püspök 1692-ben előterjesztett panaszával jelentősen hozzájárult az ebesfalvi örmény közösség megszületéséhez. Az ügy tehát ekkor nem oldódott meg, panaszának orvoslására a püspöknek még éveket kellett várnia.

Függelék

1693. október 10., Kolozsvár
Ismeretlen szerző *Fidelis relatio* című emlékirata
az erdélyi örmények egyházáról

Az irat: ELTE EKK. Coll. Hev. Cod. 21. Pag. 81–84. Korabeli másolat.

Kiadása: Tudomásunk szerint kiadatlan.

Tartalma: I. Az örmények egyházmegyéjüket évszázadokkal ezelőtt alapították Moldvában, tizenkét parókia tartozott hozzá. A lengyelországi Kameniec-Podolsk elfoglalásáig (1672) az örmények békességben éltek a moldvai fejedelmek hatalma alatt. Amikor a várost az oszmánok elfoglalták, az örmény lakosság vezető és törvény nélkül három évig vándorolt a hegyekben, majd azt követően Székelyföldre és Besztercére települt. A menekülésben szerepet játszottak az elviselhetetlen adóterhek és az oszmán uralom túlkapásai is.

Az örmények tulajdonképpen emiatt kényszerültek elhagyni Moldvát. Közülük néhányan Lengyelországba, néhányan pedig Havasalföldre távoztak. A menekültek nagyobbik része azonban a székelyföldi Gyergyóban és Csíkban, kisebbik része pedig Besztercén telepedett le. Az örmények püspöke, Minas, az elmenekült nép után küldte papjait, de a püspöki székhely – mely most lengyel katonai erősségként és utánpótlási raktárként funkcionál – megtartása miatt közelebbi híveivel Moldvában maradt. Ám utóbb a püspök mégis Gyergyóba menekült népéhez, mivel a kozákok mindenéből kifosztották a püspöki székhelyt.

II. Az örmény egyházmegye így idegen földre tevődött át, ezért lelki és világi támogatásra egyaránt szüksége volt. Az örmény egyházmegye tehát mind a világi és mind az egyházi bíróság tisztviselőit arra kérte, hogy az egyházmegye nehézségeinek megoldására készen hagyják meg az egyháznak a lelki ügyekben való döntéshozatalt, és engedélyezzék nekik a világi panaszokban történő ítélezés jogát.

A hivatalban lévő Szebelébi Bertalan katolikus vikárius időlegesen két kápolnát engedett át az örményeknek istentiszteleti célokra: az egyiket Gyergyóban, a másikat Csíkban. A vikárius eközben megkérdezte az örményeket, hogy nem palástolják-e a katolikusok megfogalmazása szerint szakadár hitüket? Amikor a katolikusok beléptek az említett két kápolnába, a következő három feltételezt szabták az örményeknek a kápolnák használatával kapcsolatban: 1. Igaz római katolikusokká válnak; 2. Szebelébi vikáriusnak hatalma van az átengedett kápolnák visszakövetelésére, mivel azokat nem adományozta, hanem csak időle-

gesen átengedte az örmények számára. 3. Az örmények gondoskodjanak a kápolnák felszereléséről. Amennyiben visszatérnének korábbi hazájukba, akkor semmit se vigyenek magukkal, és mindent hagyjanak abban az állapotban, ahogyan ott megkapták. Ily módon a szakadár örmények katolikus templomokban gyakorolták szakadár hitüket. Nem is csak ezért tévedett Szebelébi vikárius, hiszen a katolikus papok nem ismerték az örmény nyelvet. A szakadárság miatt a katolikus papok a hit dolgában részletesen megvizsgálták az örményeket. Őket többféle csalással vádolták, különösen idegen rítusuk, valamint a szentek kultusza és keresztvetésük miatt.

Az erdélyi hatóságok engedélyezték nekik a szabad kereskedést. Ennek megfelelően évente száz forinttal kellett hozzájárulniuk az állam működéséhez (1680). Mégis, három évvel később a fejedelemség harmincadvám ürügyén még száz birodalmi forintot beszedett tőlük, amit ki-ki a saját portékájával váltott meg.

A világi bíróság úgy engedélyezte, hogy csak a három nevezett településen (Gyergyó, Csík, Beszterce) lakjanak. Am ekkor Erdély-szerzte dögvész pusztított, és annak elhúzódása miatt az örmények számos településen létesítettek új közösségeket, mint például Gyergyószentmiklóson, Csíkszépvízen, Remetén, Görgényben, Falfalun, Bátoson és Besztercén. Így az örmények egészen az 1684. évig állhatatosan megmaradtak szakadár hitükben.

III. A moldvai Botoșani városában a helyi örmény bíró és jómódú kereskedő, Lucas Virziresco fia, Oxendio többet foglalatostkodott írással, mint a kereskedelemmel. A latin nyelv és írás kiművelése végett a lemergi Örmény Kollégiumban kezdte el tanulmányait. Egy évvel később azonban apja – mivel a fia akkor még az örmények szakadárságában volt – erővel visszavitte őt Gyergyóba, és azzal tette próbára, hogy házasodjék meg. Ezért szüleitől visszazökött Lengyelországba. Martelli varsói nuncius ajánlására Rómába ment, és a Collegium Urbanumban folytatta tanulmányait. Ott egy szentmisén ünnepélyes esküvel tagadta meg eretnek hitét. A néhány évig tartó magas szintű tanulmányok után a Szentszék misszionáriusként küldte vissza örmény nemzettársai közé, hogy megtérítse és egyesítse őket a Római Anyaszentegyházzal.

Miután visszatért Gyergyóba, szakadárságukat leplező nemzettársai előtt felfedte katolikus hitét. Visszavette a fent említett két kápolnát Szebelébi vikárius egyházi joghatósága alól, azután elkezdte rokonságát áttéríteni. Végül hat éven keresztül, 1684–1690 között, oly serényen munkálkodott az Úr szőlőskertjében, hogy az összes szétszórva élő erdélyi örménység két levélben ünnepélyesen mondta ki az uniót a Római Anyaszentegyházzal. A két papból és hét világi előljáróból álló küldöttség a lemergi örmény érsek színe előtt, Cantelmi akkori varsói nuncius kívánságára, megerősítette, hogy ünnepélyesen megtagadja eretnokségét. A delegáció levelekben kérte Őszentsége, a szent emlékezetű XI. Ince pápa áldását, illetve azt, hogy vonják az örményeket a Hitterjesztés Szent Kongregációja bíborosainak egyházi joghatósága alá.

Az unió nemcsak Oxendio Virziresco – aki elégtelen eszköz és haszontalan szolgál – munkája volt, hanem a mindenható Atyaistené is. De fontos érdemei voltak a Római Anyaszentegyház imáinak, a Hitterjesztés Szent Kongregációjá-

nak és I. Lipót császárnak is. Övezzé a legmélyebb hallgatás, mily sokat kellett a hat év alatt Oxendio Virziresco misszionáriusnak munkálkodnia, amíg az unió létrejött. Tetteinek elsorolása ugyanis ahhoz vezetne, hogy a földi életben már jutalmat nyer, aminek következtében viszont a mennyekben érdemtelennek találtatnék. Valójában az sem tekinthető jutalomnak, hogy elődjének, Minasnak (aki Opizio Pallavicini varsói nuncius kezébe letette a katolikus hitvallást) a püspöki székét elnyerte, ez a tisztség ugyanis inkább teher, mint jutalom.

IV. Ameddig az örmények ünnepélyesen nem egyesültek a római egyházzal, addig megszokott adóként évi száz forintot fizettek. Az unió megkötése után viszont még ötven forintot, továbbá az unió évében (1689) kétezer forintot, és a következő évben (1690) – azokon a településeken, ahol laktak – ugyanannyi forint adót vetettek ki rájuk. A családfőkre különadó gyanánt még bírságot is kiróttak. Sőt a kereskedőktől is beszedtek olyan pénzeket, melyeket a többi különleges jogállású népek esetében a hatóságok megtiltottak. Az örmény családfők jogi úton szerették volna sérelmeiket orvosolni. Ráadásul az örmény unitus papokat is olyan adókkal sújtották, amilyeneket értesüléseik szerint másoktól a hatóságok nem szedtek be. Az örményekre az unió megkötése előtt soha nem nehezedtek efféle adók. Ezért közülük sokan elhagyták Erdélyt, és egyesek csak addig óhajtanak maradni, amíg az uralkodó ügyüket nem orvosolja, ám a súlyos adók miatt ők is elköltözhetnek Erdélyből.

V. Az 1690. évben egy bizonyos (Vardan) Martinus Potoczky unitus pap és egy Nestor nevű előljáró mintegy húsz családdal a korábbi nyomorúságok enyhítése okán elnyerték azt a jogot Apafi Mihálytól, hogy az ő ebesfalvi birtokán telepedhessenek le. Azonkívül elérték, hogy a többi dologban is védelmet kapjanak. Ezért ugyanők mit sem törődve az unióval, a nevezett papot arra csábították, hogy ne tartson ki tovább a megkötött unióban. Mégpedig a következő módon: eddig a pap az uniónak megfelelően egy kevés vizet volt köteles csepegtetni a szent kehelybe, de ők arra csábították, hogy ezentúl ne csepegtessen. Erről a védelemről nem tudva és más módszere nem lévén, Oxendio Virziresco egyházi büntetést alkalmazott. Végül apostoli vikáriusként az ő megátalkodottságukat – amit az őket védelmező fejedelem is látott – a plébánosok és az egyházi bíróság elé idézte. Ők azonban nem jelentek meg, mégpedig azért, mert nyíltan kijelentették, hogy a fejedelem védelme miatt szakítanak a római egyházzal. Az örmények ugyanis aposztatákként települtek be 1691-ben Ebesfalvára, és egészen mostanáig (1693) védelmet élveztek az ifjabb Apafi Mihály fejedelem részéről. Azok az örmények, akik a nevezett településeken kitarítottak az unió mellett, a katolikus örmény püspök fegyelmező hatalma és egyházi joghatósága alatt maradtak.

VI. 1692-ben a pápa által kiadott bullák és a Hitterjesztés Szent Kongregációja rendelkezése szerint Oxendiót a lemergi örmény érsek püspökké szentelte. Majd visszatért Erdélybe, és miután elfoglalta hivatalát, figyelme az Ebesfalván védelmet kérők ügye felé fordult, mert esetüket a többi örményre nézve továbbra is veszedelmesnek tartotta. Ezért ellenük Veterani császári generális segítségét kérte, de az ifjabb Apafi fejedelem közbeavatkozása miatt a püspök végül úgy határozott, hogy az ügyben az erdélyi hatóságokhoz fordul.

A püspök, ismerve népe csökönységét, írásbeli biztosítékot kért ugyanazon hittagadóktól, akik korábban elfogadták a püspöki kinevezését: azaz amennyiben a jövőre vonatkozóan megszűnne a püspöki joghatósága, más egyházi büntetések mellett hatszáz dukát bírságot is fizessenek. A püspök a hittagadás ügyét perrel kívánta megoldani, és két alkalommal is volt a három Protestáns Státusnál és a Katolikus Státusnál. Ott azt kérte, hogy állapítsák meg: vajon egyéni vagy közösségi státusban kellene-e a püspök és az örmények ügyét a hittagadásal kapcsolatban megvizsgálni.

Végül a státusok összeültek, és így határoztak: a püspök az összes státus előtt nyilatkozzék arról, vajon az ebesfalvi örmények hittagadásuk előtt unióban álltak-e Rómával, vagy sem. Amennyiben ebben az állapotban találták őket, akkor ügyüket a Katolikus Státusnál tárgyalják meg. Ha meg nem, akkor ügyükben az összes státus ítélkezzék Kolozsvárott. A döntés meghozatala után még ugyanabban az évben (1692) azonnal vizsgálóbizottság álljon fel. Ebbe a testületbe tizenkét, az ügyben járatos személyt delegálnak, akiknek meg kell állapítaniuk, hogy az örmények unióra léptek-e a római egyházal; az eredményt jelentsék a státusok belső tanácsának, ahol Bethlen Miklós erdélyi kancellár ítéli meg ügyüket. Kétséges, hogy az örmények egyházi uniója megszilárdult-e, vagy valami más történt.

Másodszor: ezért utasításba adták, hogy írástudó nemesembereket küldjenek ki szerte az erdélyi örmény közösségekbe, és kérdezzék ki őket a hitükről: vajon nem más szempontok alapján egyesültek-e a római egyházal. Ám ezek a nemesek (az Ebesfalvára települt örmények kivételével) unióban találták őket, és a vizsgálatot igazoló jelentésüket átadták az erdélyi kormányzónak. Jóllehet most ebben az ügyben végső döntést ígértek, az mégsem haladt előre. Az a tény, hogy az ebesfalvi örményeket nem büntették meg, veszélyezteti az uniót. Azért nem büntették meg őket és azért nincs még ez az ügy lezárva, mert a státusok védik őket, illetve halogatják az ügy megoldását. A státusok nem is fogják lezárni ezt az ügyet, hacsak az uralkodó nem utasítja őket erre.

(Pag. 81)

Fidelis relatio

I. Armenae dioecesis schismatica de Moldavia in Transilvaniam una cum clero, ac Episcopo suo fugibundae.

II. Eius in utrumque forum certis conditionibus admissae.

III. Unitae postea in fides cum Sancta Matre Ecclesia Romana.

IV. Eiusdem ideo moderno tempore modis variis afflictiae.

V. Quorundam ex dicta dioecesi iam unitorum ob actualem protectionem iunioris Domini Michaelis Appafi in Ebesfalo apostasiae.

VI. Demum litis huiusque continuationis a biennio inter modernum catholicum episcopum Armenum, et inter illos Ebesfalvenses apostatas coram omnibus Transilvaniae statibus propter dictam apostasiam.

I.

Dioecesis haec Armena, multis ante saeculis in Moldavia fundata usque captum Kamenecum¹⁰⁹ Poloniae, distributa in 12 parochiales ecclesias pacefice vixit ibidem sub principibus Moldaviae. Sed capta illa urbe bellicisque inde auctis procellis, pulsa suis locis vagabunda per triennium in montanis, confinibus Siculiae et Bistrizii,¹¹⁰ Mahometanam potentiam, et Moldaviae intolerabiles exactiones effugiendi gratia¹¹¹ latitabat, spe revertendi ad propria. Verum tamen invalescentibus undis malorum, erabunda sine pastore more pecudum coacta est emigrare quoquo potuit quidam in Poloniam, quidam in Transalpinam,¹¹² maior pars tamen intrarunt Siculiam in Giorgio¹¹³ et Czik,¹¹⁴ paucis solum Bistrizium ingressis. Episcopus autem, praemisso clero suo post populum, adhuc Moldaviam, ob bona episcopalia conservanda non deferens, manebat in residentia¹¹⁵ sua penes sociaviam (quae residentia nunc ad modum fortaliti munita, Poloni¹¹⁶ militiv¹¹⁷ actu receptaculum est) inde tamen a Kosacis spoliatus omnibus bonis, emigravit et ipse ad populum in Giorgio. Nomen ipsius erat Minas.¹¹⁸

II.

Ergo haec dioecesis¹¹⁹ taliter translata, indigens in alieno dominio et spirituali, et temporali sustentatione, utriusque fori officiales supplex adivit, quatenus ii, eius calamitatibus sublevandis moti, et Ecclesiae pro sprituale assignarent solamine, et in foro mercaturam pro temporali questu ipsis permetterent. Reverendissimus Pater Vicarius Sebelebi,¹²⁰ etiam tunc in officio existens, capellas duas, unam in Giorgio, alteram in Czik ipsis Armenis concedere ad tempus volens, fidem quam profiterentur, exquivit, qui palliantes proprium schisma termino catholici, ergo ut catholici impetrarunt dictas capellas, datis litteris sub his tribus conditionibus.

109 Kameniec-Podolsk, Kamenyec-Podolszk, ma az Ukrán Köztársaság területén található.

110 Beszterce, Bistrița, Bistriz (örm. Pist'ric').

111 Javítva: a kéziratban grantia.

112 Havasalföld.

113 Gyergyói-medence.

114 Csíki-medence.

115 A moldvai örmény püspökség székhelye a suceavai Szent Ovan monostor (*vank' Oxani Srboy*) volt, melyet a betelepüléskor a lengyel csapatok megszálltak.

116 A kéziratban javítva.

117 A kéziratban javítva.

118 Minas Zilifdarean (Aleksanean) T'oxat'ec'i (1610?–1687) moldvai örmény apostoli (keleti) püspök.

119 Erdélyben örmény egyházmegyéről valójában nem beszélhetünk. A szentszéki dokumentumok ezt meg sem említették. Nyilván itt az erdélyi örményekre vonatkozó egyházi joghatóságot kell érteni.

120 Szebelébi Bertalan (1631–1708), a bécsi Pázmáneum növendéke, 1678-tól haláláig Erdély római katolikus apostoli vikáriusa.

1. Ut sint Catholici veri Romani. 2. Ut sit potestas in concedente repetendi eadem capellas, veluti non donatas, sed ad tempus solum concessas et. 3.¹²¹ ut in reditu suo ad propria, si eosque aliquid ornamenti eisdem cappellis curaverint, ne secum auferant, sed ibidem remaneat.

Taliter schismatici in Catholicis Ecclesiis suum schisma exercebant, nec ideo (*Pag.* 82) putarem erravit Pater Vicarius, et qui fuerunt tunc patres cum ignari linguae Armenae, quia Armenos punctatim de fide examinarent, sint decepti varii protestationibus et vel maxime externis ritibus suis, ut est cultus sanctorum, signum crucis. Mercaturam liberam ipsis etiam concesserunt status Transilvaniae, sed ita, ut annuatim contribuant florenos ungaricales centum pro communi sublevamine statuum, post tres annos autem cepit regnum ab ipsis pro anno imperiales centum exigere praeter tricesimam,¹²² quam quilibet iuxta suas merces exsolvent.

Demum in utroque foro taliter admissi, solum in dictis tribus locis habitabant, sed grassante peste in Transilvania iterum dispersa est, tandem eadem peste cessante interum, sed in pluribus locis substitit, scilicet in Giorgio,¹²³ Czik,¹²⁴ Remete,¹²⁵ Petele,¹²⁶ in Gurghin,¹²⁷ in Felfalo,¹²⁸ in Batos¹²⁹ et Bistrizii, et ita in schismate suo perseveravit usque ad 1684.¹³⁰

III.

Anno 1676 cuiusdam Armenorum ex Botosan¹³¹ Moldaviae iudicis filius (nomen parentis Lucas Virzirescus,¹³² filii vero Oxendius Virzirescus¹³³ est) alias commodi mercatoris; plus litteris, quam mercibus tractandis deditus, licet

121 Beszúrás.

122 Harmincadvám.

123 Gyergyószentmiklós, Gheorgheni, Niklasmarkt, (örm. Ĵurjov, vagy Ĵörĉöv), olasz neve San Niccolà in Giorgio volt.

124 Csíkszépvíz, Frumoasa (örm. Sıpk'ic'). Gyergyószentmiklós mellett az egyik legősibb örmény kolóniával rendelkező erdélyi település. Az 1694 februárjában történt tatár betörés miatt a közösség megszűnt. A túlélők Besztercére vagy Gyergyószentmiklóstra költöztek. Örmény lakossága az 1694. évi tatár betörésig nem volt unitus. Újbóli betelepülése 1759-ben történt, amikor mintegy harminc örmény család érkezett Moldvából.

125 Gyergyóremete, Remetea (örm. Ĵemedē).

126 Petele, Petelea, Birk (örm. Bet'ele, vagy Bedēlie).

127 Görgényszentimre, Gurghiu, Görgen (örm. ĴurĴin).

128 Marosfelfalu, Suseni, Pränzdorf (örm. Felfalō).

129 Bátos, Batos, Botsch (örm. Padoš).

130 Előtte áthúzva 169.

131 Botosán, Botoșani (örm. Boč'an).

132 Łukas Vrzarean (1614–1661), (Luca Virziresco). Örmény kereskedő, a botoșani örmény közösség bírāja. Oxendio Virziresco atyja.

133 Oxendio Virziresco (1654–1715) (Öĝsēndios, vagy Awk'sēntios Vrzarean) moldvai születésű örmény unitus pap és misszionárius. 1690-től 1715-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi örmények püspöke (az írországi Aladia címzetes püspöke) és apostoli vikáriusa.

Armenicis instructus, Latinis quoque litteris erudiendi studio accensus relictis parentibus, Collegium Leopoli¹³⁴ Pontificium¹³⁵ intrat, sed post annum a patre suo vi ereptus, iterum in Giorgio reducitur, qui quia schismaticus erat adhuc, schisma Armenorum non revelavit, tentatum¹³⁶ tamen¹³⁷ ut uxorem duceret, fugit iterum a parentibus, et per Poloniam ad persuasionem tunc Illustrissimi Domini Martelli,¹³⁸ penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii Apostolici, Romam it, ibique eiurata haeresi in sancto officio, recipitur in Collegium Urbanum de Propaganda Fide,¹³⁹ ubi annis aliquot, iudicio superiorum in Latinis instructus, remittitur missionarius ad suos compatrios Armenos, simul et connationales convertendos et uniendos cum Sancta Matre Ecclesia Romana.

Hic ergo redux Romam in Giorgio, conscius palliati schismatis, apperit illud et capellas recipit auctoritate Reverendissimi Vicarii Sebelebi, inde ex propriis parentibus conversionem animarum incipiens, denique intra annos 6 a 1684 usque ad 1690¹⁴⁰ in tantum laboravit in vinea Domini, ut omnes Armeni tota scilicet dioecesis dispersa in locis puncto 2 scriptis, unionem cum Sancta Matre Ecclesia Romana solemnissime celebraverint, et per legatos suos duos sacerdotes et 7 saeculares¹⁴¹ praecipuos coram Archiepiscopo Leopolitano Armeno,¹⁴² iussu Eminentissimi Domini Cardinalis Cantelmi,¹⁴³ tunc penes Sacram Maiestatem Poloniae Nuncii¹⁴⁴ Apostolici solemniter abiuratione haeresis confirmaverint, atque

134 Lemberg (Leopolis), Ilyvó, akkori lengyel névén: Łwów. Galícia (Gácsország) székhelye. Mai L'viv (korábban L'vov) városa Ukrajnában. A város örmény neve Lewonopol (akkori kiejtésben: Lewonobol) vagy Ilov volt.

135 Az Örmény Kollégiumot (*Collegium Armenum*, *Collegio Armeno*, *Dpratun Hayoc'*) 1664-ben alapította Lembergben a Szentészék a lengyelországi örmény unitus egyház papnevelőjének. Az intézmény létrehozásában fontos szerepet játszott Clemente Galano (1610–1666) teatinus szerzetes és misszionárius. Az intézményt hosszú időn keresztül olasz teatinusok vezették. Oxendio Virziresco idejében, 1678–1691 között Francesco Bonasana volt a papnevelde prefektusa. Az intézmény nevét 1724-ben Pontificium Collegium Armenum et Ruthenum névre változtatták. 1782-ben II. József (1765–1790) német–római császár és magyar király utasítására a kollégiumot bezárták.

136 Előtte áthúzza: qui.

137 Beszúrás.

138 Francesco Martelli (megh. 1708) 1673–1681 között varsói apostoli nuncius, 1675–1698 között Korinthos címzetes érseke, 1698-tól haláláig Jeruzsálem címzetes latin pátriárkája. 1706-tól bíboros.

139 Collegium Urbanum (*Collegio Urbano*, *Dpratun Urbanean*), a Hitterjesztés Szent Kongregációjának papnevelője. 1627-ben alapította VIII. Orbán pápa (1623–1644).

140 A kéziratban javítva. Eredendően 1680 volt.

141 1689 februárjában az erdélyi örmények nevében kilenc képviselő letette a hitvallást a lembergi örmény unitus érsek kezébe. A delegációt a moldvai születésű Elia Mendrul (1630–1701) *vardapet*, a néhai Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök helyettese vezette.

142 Vardan Hunanean (1644–1715) lembergi örmény unitus érsek. A Collegium Urbanum növendéke. 1675–1686 között a kilikiai Epiphania *in partibus infidelium* címzetes püspöke. 1686-tól Lemberg örmény unitus érseke. Érseki beiktatása 1687. febr. 14-én történt, amelyet Opizio Pallavicini varsói apostoli nuncius koncelebrált.

143 Giacomo Cantelmi (megh. 1703), 1683–1690 között Caesarea címzetes érseke, 1685–1688 között svájci apostoli nuncius, 1688–1690 között varsói apostoli nuncius, 1690-tól bíboros, 1690–1691 között capuai érsek, 1691-től haláláig Nápoly érseke.

144 A szó végén javítás.

a Sanctissimo Domino Nostro Sanctae Memoriae Papa Innocentio XI¹⁴⁵ benedictionem per proprias litteras postulaverint, sicuti et gratiarum auctorias ad Eminentissimos Dominos Cardinales Congregationis de Propaganda Fide divexerint.

Hoc fuit opus, non Oxendii illius Virziresci, insufficientis instrumenti et inutilis servi, sed omnipotentis (*Pag.* 83) Dei patris¹⁴⁶ postea precum Sanctae Matris Nostrae Ecclesiae Romanae meritorum Sacrae Congregationis de Propaganda Fide,¹⁴⁷ et Clementissimi Imperii Leopoldi Primi.¹⁴⁸ Quanta vero passus sit ille Oxendius missionarius intra illos 6 annos, quousque haec unio sit facta, silentium profundissimum illa sepelliat, ne aliqua mercede solutus hic in terris, in caelis vacuus reperiatur, doleo, doleo, doleo, quod ab Ecclesia Romana ipsi¹⁴⁹ de mandato superiorum sit impositus episcopatus eiusdem dioecesis, praedecessoris sui Minas (qui coram Eminentissimo Domino Cardinale Pallavicino¹⁵⁰ haeresim abiurans, mortuus est); ne fortassis iugum illud pro mercede annumeretur et in revelatione Christi Domini taxetur tanquam aes sonans et cymbalum tinniens.¹⁵¹

IV.

Quamdiu haec natio Armena non se solemiter unierat¹⁵² Ecclesia Romana a¹⁵³ statibus non aggravabatur contributionibus portionum sed solum dabat conventionales florenos centum per annum, sed post unionem statim¹⁵⁴ quingentis florenis, item anno praeterito bis mille florenis, hoc anno iterum totidem florenis oppressa est, loca ubi habitant, particulares exactiones, praeter domorum conductorum precium, exigunt: iam toties exclusionem minantur; merces, quas alias etiam exercuerunt hic in Regno, inducere a particularibus nationibus¹⁵⁵ prohibentur, immo et ablatae sunt totaliter a venditoribus. Patroni nulli pro illa: et siqui aliquando ex iustitia sublevare

145 XI. Ince pápa, született Benedetto Odescalchi (1611–1689).

146 Kiegészítés.

147 Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide, Hawatac'man Taraceloy Surb Miabanu'ean*). A Szentszék misszióit összefogó és koordináló intézménye. 1622. jan. 6-án hozták létre XV. Gergely pápa (1621–1623) *Inscrutabili divinae providentiae* kezdetű bullája alapján.

148 I. Lipót (1657–1705) német–római császár és magyar király.

149 Előtte áthúzva: qui.

150 Opizio Pallavicini (megh. 1700) 1668–1672 között firenzei, 1672–1681 között kölni apostoli nuncius, 1686-tól bíboros. Pallavicini 1681–1688 között varsói apostoli nuncius. 1668–1688 között Ephesos címzetes érseke, 1689-től haláláig spoletói püspök.

151 Valójában Pál I. Kor. 13. 1.: „Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen énbennem, olyaná lettem, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom.”

152 A kéziratban javítva: r betű fölé írva.

153 Beszúrás.

154 A kéziratban javítva.

155 Erdélyi különleges jogállású kereskedőelemek: az örmény mellett zsidó, görög, román, cingár, macedón és bolgár kereskedők.

vellent, honorariis aggravant mercedibus, aliquibus in locis nec sacra celebrare licet: etiam sacerdotes unitos multi percusserunt, et multam ab eis acceperunt, taceo alios populares. Quae omnia non nisi post factam unionem experitur haec natio: quare plurimi abierunt et si protectio Suae Maiestatis non imponet remedium, etiam ii, qui adhuc manserunt, ob nimias afflictiones abibunt.

V.

Anno 1690¹⁵⁶ quidam Armenus Potozki Martinus et sacerdos Armenus unitus,¹⁵⁷ et Nestor,¹⁵⁸ cum aliquibus 20 circiter familis¹⁵⁹ obtinent a Principe Transilvaniae Michaele Appafi,¹⁶⁰ ut quasi praedictis sublevandi miseriis pagum suum Ebesfalo¹⁶¹ habitaturi, protectionem quoque in reliquiae agnoscerent; quare iidem insolentes tali protectione, eundem sacerdotem, ne ulterius continuetur in unione facta alliciunt, ita ut ille in sacrum calicem in unionis factae cum instillaret modicum aequae teneretur, non instillaret;¹⁶² hinc ignota illa protectione, censuris Ecclesiae, cum aliter non potuit, usus est Oxendius Virzirescus, tunc vicarius apostolicus¹⁶³ demum pertinacia illorum, a Principe protectorum; visa coram parochis et sede sacra citantur, sed non comparent, ita ut aperte se, ob principis protectionem apostatare¹⁶⁴ dicerent; sicuti tales effecti, locum illum Ebesfalo ingressi 1691 iam immunes protecti

156 A vizsály 1691 végén robbant ki Besztercén, ami miatt az örmények egy része Ebesfalvára települt át.

157 Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) *vardapet*, kameniec-podolski születésű örmény pap. Egyike az 1689. évi örmény delegáció tagjainak, amely Lembergben letette a hitvallást az erdélyi örmény közösség nevében. Ő kezdeményezte Elia Mendrul *vardapet*tal együtt Vardan Hunanean érseknél Oxendio püspöki kinevezését. 1691-ben az unió megítélése miatt szembe fordult Oxendio Virziresco püspökkel, és visszamondta az 1689-ben letett hitvallást és uniót. 1697-ben eretnokség gyanújával letartóztatták. 1699-ben kiszabadult és elhagyta Erdélyt. Vélhetően Moldvában telepedett le.

158 Nastur Serig Xoja (1630–1698), moldvai születésű, de Besztercén élő módos örmény kereskedő. Az örmény közösség egyik elöljárója. Tagja volt annak a delegációnak, amely 1689-ben letette Lembergben a katolikus hitvallást.

159 Oxendio 1692-ben a Propaganda Fidéhez elküldött jelentéseiben mintegy ötven–hatvan örmény családról tett említést, akik Besztercéről települtek át Ebesfalvára.

160 I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem (1661–1690). Nincs ugyanakkor pontos adat arról, hogy a fejedelem ebesfalvi birtokára tudatoisan örmény családokat telepített volna le, viszont vannak információk arról, hogy a fia örmény családokat telepített le oda 1692-ben.

161 Ebesfalva, Ebbeschdorf akkori örmény neve Běšbalov, vagy Pěšpalō. Az Apafi család birtoka. 1733-tól neve Erzsébetváros, Dumbrăveni, Elisabethstadt (örm. Ełisabět'opol).

162 Az örmény apostoli egyház liturgiájában szentáldozáskor nem öntenek vizet a borhoz. Ezt a katolikusok eretnek szokásnak minősítették.

163 Kiegészítés. Oxendio címzetes püspöki kinevezése mellett az erdélyi örmények apostoli vikáriusa (*Episcopus Aladiensis et apostolicus vicarius per Transylvaniam ad Armenos*) volt.

164 Javítva. A kéziratban: apostatare.

sint a moderno Domino Michaele Iuniore Appafi,¹⁶⁵ usque nunc, reliquis tamen in unione perseverantibus in dictis locis sub moderni Catholici Episcopi Armeni disciplina. (Pag. 84)

VI.

Anno 1692¹⁶⁶ Oxendius Virzirescus consecratus Episcopus Leopoli ab Archiepiscopo Leopolitano iuxta bullas pontificias,¹⁶⁷ et iussum Sacrae Congregationis de Propaganda Fide redit in Transilvaniam:¹⁶⁸ captaque possessione huius dioecesis advertit immunitatem illorum protectorum in Ebesfalo esse perniciosissimum pro reliquis exemplum, implorat contra illos Excellentissimi Domini Generalis Veterani¹⁶⁹ auxilium, sed iuniore Apafi¹⁷⁰ se interponente, lite agere contra illos cogitur coram toto Transilvaniae regno. Episcopus autem Oxendius Virzirescus, sciens nationis suae inconstantiam, litteras cautionales ab omnibus, etiam ab eisdem apostatis ante apostasiam illorum, et sui consecrationem accepit tales, ut siquis in posterum vellet Episcopi sui auctoritatem subterfugere, sexcentis ducatis mulctaretur praeter alias penas Ecclesias. Hinc lite voluit contra illos procedere, bis autem erat inter tres status, et Statum Catholicum: an hic solus, an omnes status simul deberet revidere causam Episcopi cum apostatis illis; tandem convenerunt status omnes, et decreverunt, ut primo doceat Episcopus coram omnibus statibus, an Ebesfaluenses fuerint, nec ne uniti cum Ecclesia Romana ante apostasiam? Si ita inveniretur, tunc causam tractet Status Catholicus:¹⁷¹ sin vero omnes status iudicabunt et post tale decretum Claudiopoli¹⁷² anno praeterito in comitiis deliberatum, statim etiam deputatae sunt 12 personae,¹⁷³ quae in decreto illo specificatae sunt, et invenientes¹⁷⁴ eos unitos¹⁷⁵ fuisse¹⁷⁶ cum Ecclesia Romana detulerunt hoc ad intimum consilium statuum; ubi interprete Domino

165 II. Apafi Mihály erdélyi választott fejedelem (1690–1713).

166 Oxendiót 1691. júl. 30-án szentelte püspökké Lembergben Vardan Hunanean érsek.

167 VIII. Sándor pápa (született Pietro Ottoboni, 1689–1691) 1690. okt. 2-án és 3-án kelt brevéiben (és nem bulláiban) rendelkezett Oxendio címzetes aladiai püspökké történő kinevezéséről.

168 Oxendio Virziresco a Propaganda Fide javaslatára másnap, 1690. okt. 3-án kapta meg a kinevezést a pápától, és csak 1691. júl. 30-án szentelték fel Lembergben püspöknek. A szertartást Vardan Hunanean lemergi örmény unitus érsek vezette.

169 Gróf Federico Veterani (1650–1695), olasz származású császári tábornok. Erdély katonai parancsnoka. Oxendio Virziresco püspök támogatója.

170 Javítva. A szövegben: Appafi.

171 Katolikus Státus: az erdélyi római katolikusok legfőbb szerve.

172 Kolozsvár, Cluj-Napoca, Claudiopolis, Clausenburg.

173 Bethlen Miklós kancellár és Alvinczi Péter ítélőmester a kivizsgálás végett tizenkét főből álló testületet nevezett ki. Ebből három személy református, három evangélikus, három unitárius és három katolikus felekezetű volt.

174 A kéziratban javítva.

175 Előtte áthúzva: unti.

176 A kéziratban javítva.

Cancellario Nicolao Bethlem,¹⁷⁷ dubium ortum est, an scilicet unio illa in fide consistat, aut in aliquo alio? Iterum itaque demandatum est, ut 2o. iterum expediantur nobiles¹⁷⁸ scribe ad omnes Armenos et exquirant, in fide ne an in alio puncto, sint uniti cum Ecclesia? Sed cum illi nobiles in fide omnino unionem, et non in alio invenissent et autenticassent, ac ad manus Excellentissimi Gubernatoris¹⁷⁹ tradidissent; nunc quamvis promittatur finalis deliberatio huius causae, nihil tamen praestatur. Quare illis impunibus, periclitatur unio toto ob tales protectiones et protractiones causae hucusque nec huius causae imponetur finis a statibus, nisi mandato Suae Maestatis. Finis.

Claudipoli. 1693 10 8bris.

KORNÉL NAGY
MEMORIAL ABOUT THE ARMENIANS' CHURCH
IN TRANSYLVANIA

(THE *FIDELIS RELATIO* FROM 1693)

This study is dedicated to the Armenians' church-history in Transylvania. This paper aims at presenting the vicissitudes of the Armenian church-union in Transylvania at the end of the 17th century with an example of the document called *Fidelis relatio* from 1693. With regard to the methodology of this study, it is a mere critical analysis of manuscript sources kept in archives and libraries.

Generally, the archives in Hungary keep just very few documents on the Armenians' church in Transylvania. The *Fidelis relatio* is an exception which has proved the rule. This source emerged a year ago from the so-called Hevenesi's Collection (*Collectio Hevenesiana*) belonging to Library of the ELTE State University, Budapest. At the same time, *Fidelis relatio* itself is not an original manuscript document because it was copied and elaborated by the Jesuit fathers between 1694 and 1715. For this reason, their task, co-ordinated by Gábor Hevenesi S.J. and Márton Szentiványi S.J., was to collect systematically the historical sources on the churches and peoples existing in Hungary and Transylvania, that is to say, their work had an intention to develop the modern Hungarian historiography in the Counter-Reformation period. Furthermore, the Jesuit fathers had made many copies of these sources on the basis of this intention, in order to bequeath them to posterity.

The author of this document is unknown. Presumably, its birth coincides with the Jesuit fathers' activity in Transylvania. At the same time, the document is tightly related to Oxendio Virziresco, the Armenian-born Uniate Bishop in Transylvania. Moreover, it could be also supposed that Oxendio himself narrated the Armenians' history in Transylvania to an unknown Jesuit father/or other ecclesiastical person in 1693 because the *Fidelis relatio* has decidedly reflected the bishop's viewpoint upon the Armenians' church history in Transylvania.

177 Gróf betleni Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi főúr, erdélyi kancellár.

178 Beszűrás.

179 Gróf Bánffy György (1660–1708), a kivégzett Bánffy Dénes erdélyi főúr fia. 1691–1708 között Erdély gubernátora.

The document is divided into six lesser chapters. The *Fidelis relatio* describes the full church-history of the Armenians from their escape, caused by the religiously intolerant violations in Moldova and Podolia, to the scandalous case of perfidiousness in Ebesfalva, 1692. The value of the *Fidelis relatio* has helped to complete the important information on the pastoral activity led by Bishop Oxendio among the Armenians, which are being kept at the archives in Yerevan, Rome and Vatican City. Therefore, the *Fidelis relatio* should be regarded as the earliest source chronologically on the Armenians in Transylvania, summarising their history from the point of view of the church union.